

**Ирон æвзаджы программæ
1–11-æм кълæстæн**

Дзæуджыхъæу
2012

Программа саразтой: Дзампаты Лариса, Дзасохты Фатима, Дзодзыккаты
Заида, Кокайты Лариса, Колыты Ирина, Куыдзойты Анжела, Моурауты
Марина, Пухаты Лариса, Цопанты Рита

Наукон редактор: Цопанты Рита

Ирон æвзаджы программæ 1–4-æм кълæстæн

Æмбарынгæнæн фыстæг

Райдайæн скъола бындур æвæры скъоладзауты зонындзинæдтæн æвзагæй, литературон кæсынадæй, ныхасы культурайæ, хъомыладæй. Скъоладзаутæ разæнгард кæнындз ахуырмæ, куыстмæ, рæзы сæ хибарæй хъуыдыкæнынад.

Райдайæн кълæсты стыр ахадзындзинад ис мадæлон æвзагæн, уымæн æмæ йæ бындурыл æнцондæр у, иронау цы предметæ цæуынц, уыдон ахуыр кæнын, уымæй уæлдай, скъоладзаутæ базонындз, мадæлон æвзаг кæрæдзиимæ ныхас кæныны сæйраг фæрæзтæй иу кæй у, уый.

1–4-æм кълæсты программæйы амынд сты ирон æвзаг ахуыр кæныны ахæм хæстæ:

- скъоладзауты ахуыр кæнын лæмбынæг хъусын, раст дзурын, кæсын æмæ фыссын;
- фонетикæ, лексикæ, дзырдарæзт, морфологи æмæ синтаксисы тыххæй зонындзинæдтæн бындур æвæрын;
- скъолайы агъоммæ скъоладзаутæм цы хуымæтæг æмбарынад уыдис æвзаджы тыххæй, уый сын, грамматикæйы æгъдæуттыл æнцойгæнгæйæ, куыд системæ амонин;
- каллиграфийыл ахуыр кæнын;
- растфыссынад, растдзурынад æмæ пунктуацийæ хуымæтæг зонындзинæдтæ дæттын;
- скъоладзауты дзырдурæт хъæздыг кæнын;
- скъоладзауты фæлтæрын сæ хъуыдытæ бæлвырд æмæ аив дзурыныл.

Программæ арæзт у æртæ хайæ:

1. Кæсын, фыссын, фæсурокты кæсын æмæ ныхасы рæзтыл куыст.
2. Литературон кæсынад (къласы æмæ фæсурокты) æмæ ныхасы рæзтыл куыст.
3. Фонетикæ, лексикæ, грамматикæ, растфыссынад æмæ ныхасы рæзтыл куыст.

Программæйы æвзаджы æрмæг лæвæрд у æнцондæрæй зындæрмæ, хуымæтæгдæрæй вазыгджындæрмæ хизыны принциптæм гæсгæ, æвзагæй ног зонындзинæдтæ лæвæрд цæуынц, раздæр цы базыдтой, ууыл æнцойгæнгæйæ.

Æвзаджы алы хайтæ: фонетикæ, лексикæ, дзырдарæзт, морфологи, синтаксис – кæрæдзиуыл æнгом баст кæй сты, уымæ гæсгæ алы къласы дæр ахуыргонд цæуынц бæлвырд системæйы.

Райдайæн кълæсты скъоладзаутæ базонындз мыртæ æмæ дамгъæты сæйраг миниуджытæ; лексикон-грамматикон къордты (ныхасы хайтты) грамматикон категориты тыххæй, сæ хицæндзинæдтæ; дзырдты арæзт; раст дзурын æмæ раст фыссыны литературон нормæтæ. Синтаксисæй дæр райсындз хуымæтæг, фæлæ бæлвырд зонындзинæдтæ.

Цæмæй скъоладзауты хибар хъуыдыкæнынад рæза, уый тыххæй практикон ахуырты рæстæг, стæй, ног теоретикон æрмæг амонгæйæ, хъæуы

проблемон методæй пайда кæнын. Уый фæрцы ахуыргæнинагтæ архайдзысты хи хатдзæгтæ кæнын грамматикон фæзындты тыххæй.

Ахуыргæнæг йæ хъус хъуамæ дара, скъоладзаутæ ног грамматикон æмбарынад кæнæ раиртæст куыд бамбæрстой æмæ сæ куыд зонынц пайда кæнын, уымæ.

1 – 4-æм кълæсты ирон æвзаг ахуыр кæныны сæйраг хæстæй иу у раст æмæ сыгъдæг фыссыныл ахуыр кæнын, уымæ гæсгæ ацы куыстæн 1-аг къласы кæрон æмæ 2-аг къласы хъуамæ алы къуыри дæр лæвæрд цæуа сæрмагонд урок.

Сыгъдæгфыссынадæн лæвæрд фæлтæрæнтæ хъуамæ баст уой, урочы цы грамматикон æрмæг ахуыргонд цæуы, уыимæ; сæ растфыссынад зын бахъуыдыгæнæн кæмæн у, ахæм дзырдтимæ, вазыгджын æрмæгимæ. Дамгъæты растфыссынад æмæ сыгъдæгфыссынадыл куыст цæуы иумæ.

Ахуыргæнæг хъуамæ йæ хъус дара, скъоладзаутæ куыд бадынц, ручкæйыл куыд хæцынц, сæ тетрадтæ куыд æвæрд сты, уымæ. Хъуамæ алы скъоладзауимæ дæр куыст цæуа хибарæй, цæмæй алкæмæн дæр йæ фысты алыхуызон аиппытæ афойнадыл амынд цæуой.

Урокты скъоладзаутæн иумæйаг куысты хуызтæй уæлдай гæнæн ис хибарæй куыстытæ дæр. Ахæм урокты мидис бæрæггонд цæуы, программæйы алы къласæн дæр цы амындтытæ лæвæрдæуы, уыдонæй.

Райдайæн кълæсты ирон æвзаджы программæйы сæйраг хæйттæ сты: «Мыртæ æмæ дамгъæтæ», «Дзырд», «Хъуыдыйад», «Ныхасы рæзтыл куыст».

Мыртæ æмæ дамгъæтæ. Мыртæ æмæ дамгъæты тыххæй фыццаг зонындзинæдтæ скъоладзаутæ райсынц 1-аг къласы. Фыссыны æгъдæуттæ ахуыргæнгæйæ, скъоладзаутæ фæцалх вæййынц нихасы мыртæ хъусын æмæ дзурыныл, кæрæдзийæ сæ хицæн кæныныл. Базонынц хъæлæсон æмæ æмхъæлæсон мыртæ, сæ хицæндзинæдтæ, цавдон æмæ æнæцавдон хъæлæсонтæ, зылангон æмæ æзылангон æмхъæлæсонтæ.

Ацы куысты хуызтæ кæнын хъæуы фыццаг къласæй цыппæрæммæ. Скъоладзаутæ хъуамæ базоней, дзырдтæ мыртæй арæзт кæй сты, мыртæ дзургæ æмæ хъусгæ кæй кæнæм, фысгæйæ, мыртæ дамгъæтæй нысангонд кæй цæуынц. Тынг ахсджиаг у, цæмæй скъоладзаутæ базоней, дзырды иу мыр æндæрæй ивгæйæ, дзырдæн йæ нысаниуæг дæр кæй айвы, уый. Базоней, дамгъæ у дыууæ мыры кæй амонь. Ахадгæ куыст у дзырдтæн мырон-дамгъон раиртæст кæнын.

1-аг æмæ 2-аг кълæсты бындур æвæрд цæуы мыртæ æмæ дамгъæтæ раст дзурыны æмæ фыссыны куыстæн. Уæлдæр кълæсты ацы куыст хъæуы бæстондæр æмæ уæрæхдæр кæнын: вазыгджындæр æрмæгæй пайдагæнгæйæ, скъоладзауты зонгæ кæнын хъæуы хъæлæсонтæ æмæ æмхъæлæсонты классификациимæ. Амонь ирон æмæ дыгурон æвзагты иуæй-иу фонетикон хицæндзинæдтæ.

Дзырд. Райдайæн кълæсты æвзаджы урокты дзырд æвæрст цæуы куыд лексикон æмæ грамматикон иуæг. Цæмæй скъоладзаутæ дзырдтæ раст фыссой, уый тыххæй сын хъуамæ зоной сæ лексикон нысаниуджытæ. Сæ зонындзинæдтæ сын фидар кæнын хъæуы дзырдуатон куысты фæрцы. Хъуамæ ахуыргæнæг пайда кæна дзырдты нысаниуæг амоньны алыхуызон мадзæлттæй.

Дзырдуатон куысты фæрцы скъоладзаутæ базонынц, дзырдтæ кæй аразынц синонимон, антонимон, омонимон къордтæ, дзырдтæн кæй ис комкоммæ æмæ ахæсгæ нысаниуджытæ.

Дзырдтæ предметтæ, фæзындтæ, æмбарындтæ, æууæлтæ æмæ архæйдтыты нæмттæ кæй нысан кæнынц, уый скъоладзаутæ базонынц фæлтæрæнты æрмæгæй æмæ æндæр уæлæмхасæн æвзагон хæслæвæрдты фæрцы.

Скъоладзаутæ ахуыр кæнынц дзырдутæй хъæугæ дзырдтæ исыныл, сæ хъуыдытæ бæлвырд æмæ аив дзурыныл.

Райдайæн кълæстæй фæстæмæ амонын хъæуы ирон æмæ дыгурон æвзæгты иуæй-иу лексикон хицæндзинадтæ.

Дзырдутон фæлтæрæнтæ æххæстгонд цæуынц алыхуызон грамматикон-орфографион æрмæг ахуыр кæнынц рæстæг. Æрмæг ист цæуы, фыццаджыдæр, алы къласæн дæр дзырдуты цы дзырдтæ амынд ис, уыдонæй.

1-аг къласы скъоладзаутæ базонынц дзырдтæ сæ фæрстытæм гæсгæ иртасын. Амынд сын цæуы, ирон æвзаджы фарст *чи?* æрмæст адæймаджы ном нысангæнæг дзырдтæм лæвæрд кæй цæуы. Ахуыргæнæг бацамоны æмæ пайда кæны ахæм грамматикон æмбарындтæй: «предмет», «предметы æууæл», «предметы архайд». Уæлдæр кълæсты ацы æмбарындты бындурыл скъоладзаутæ базонынц терминтæ: *номдар, миногон, мивдисæг*.

Дзырды хæйттæ æмæ дзырдарæзт ахуыр кæнын райдайынц 3-аг къласы. Дзырдарæзт ахуыр кæнынæн ис стыр ахадындынад: æххуыс у зылангон æмæ æзылангон æмхъæлæсонты растфыссынадыл кусынæн, уидаджы дызæрддыггаг æмхъæлæсонты растфыссынад базонынæн. Скъоладзаутæ базонгæ вæййынц грамматикон æмбарындтимæ: «уидаг», «разæфтуан», «фæсæфтуан», «кæрон», «бындур», стæй аразгæ дзырдты растфыссынадимæ.

4-æм къласы дзырды хæйтты тыххæй зонындзинадтæ скъоладзаутæ ныффидар кæнынц, ныхасы хæйттæ куы фæахуыр кæнынц, уæд.

Ныхасы хæйттæ ахуыргæнæгæйæ, скъоладзауты бахъæуы ахæм зонындзинадтæ: дзырды хæйттæ æмæ дзырдарæзты амæлттæ, дзырдты алыхуызон лексикон нысаниуджытæ, дзырдтæ кæрдзиимæ бастдынады фæтк æмæ сæ бынат хъуыдыйады.

Райдайæн кълæсты скъоладзаутæ ахуыр кæнынц предметтæ, æууæлтæ, архæйдтытæ амонæг дзырдтæй тематикон къордтæ аразын.

Æппæт кълæсты дæр, дзырдты арæзт æмæ ныхасы хæйттæ ахуыргæнæгæйæ, лæвæрд цæуы лексикон фæлтæрæнтæ. Уый фæрцы скъоладзаутæ бæрæг кæнынц дзырдты алыхуызон нысаниуджытæ; сæ хъуыдытæ бæлвырдæй дзурынц, хъæугæ дзырдтæ арынц, дзырдæн æндæр дзырдтимæ йæ ахастдынадтæ бæрæг кæнынц.

Хъуыдыйад. 2–4-æм кълæсты скъоладзаутæ ахуыр кæнынц текст. Базонынц текст хъуыдыйæдтыл (хæйттыл) дих кæнын, хъуыдыйæдтæ сæ арæзтмæ гæсгæ иртасын, хъуыдыйады уæнгтæ бæрæг кæнын, хъуыдыйады дзырдты бастдынадтæ иртасын, хъуыдыйад дзырdbæстытыл дих кæнын æмæ дзырдты рæнхъæвæрд амонын.

Фидаргонд цæуынц хъуыдыйады сæйраг бæрæггæнæнтæ: хъуыдыйад арæзт у дзырдтæй, æвдисы æххæст хъуыды, дзырдтæ хъуыдыйады баст сты сæ нысаниуджытæм гæсгæ, алы хъуыдыйад дæр дзырд цæуы бæлвырд хъæлæсы уагæй, хъуыдыйады иу дзырдæй иннæмæ ис фарст раттæн.

Скъоладзаутæ зонгæ кæнынц таурæгъон, фарстон, разæнгардгæнæн æмæ хъæрон хъуыдыйæдтимæ æмæ сæ интонацион арæзтимæ. Ахуыр кæнынц,

орфографион æмæ пунктуацион æгъдæуттæ хынцгæйæ, хъуыдыйæдтæ аразын: фыццаг дзырд стыр дамгъæйæ фыссын, хъуыдыйады кæроны стъæлф, фарсты æмæ хъæры нысæнттæ æвæрын. Скъоладзаутæ бæстондæр базонынц терминтæ «сæйрат» æмæ «зæгъинаг»-ы мидис, райсынц иумæйаг зонындзинæдтæ фæрссаг уæнгты тыххæй.

4-æм къласы скъоладзаутæ ахуыр кæнынц хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ, вазыгджын хъуыдыйæдтæ, комкоммæ ныхас æмæ сидæн, æрхæцæн нысæнттæ семæ, сæ интонацион арæст.

Хъуыдыйады тыххæй зонындзинæдтæ иу къласæй иннæмæ кæнынц вазыгджындæр, зындæр; скъоладзаутæн фылдæр æрмæг лæвæрд цæуы хибарæй кусынæн; алыхуызон схемæтæм гæсгæ хъуыдыйæдтæ аразынæн.

Фæлтæрæнтæ æххæст кæнын хъæуы, дзырдты растфыссынадыл кусгæйæ: дзырдуатон-орфографион диктантæ, ахуыргæнæджы кастмæ хъусгæйæ, цы бахъуыды кодтой, уый фыссын, чиныгæй фыссын æ. а. д.

Зонындзинæдтæ бæрæг кæныны сæйраг фысгæ куысты хуызтæ сты: контролон сфыст, диктантæ грамматикон хæслæвæрдтимæ, изложенитæ, алыхуызон сфæлдыстадон куыстытæ.

Дзырдуатон диктанты дзырдты нымæц вæййы:

1 къласы: 5 – 7; 2 къласы: 8 – 10; 3 къласы: 10 – 12; 4 къласы: 12 – 15.

Контролон диктанты дзырдты нымæц хъуамæ уа:

1 къласы: 8 – 10 дзырды ахуыры азы фыццаг æмбис; 15 – 18 – афæдзы кæрон. 2 къласы: 25 – 30 дзырды ахуыры азы фыццаг æмбис; 35 – 45 – афæдзы кæрон. 3 къласы: 40 – 45 дзырды ахуыры азы фыццаг æмбис; 50 – 60 – афæдзы кæрон. 4 къласы: 65 – 70 дзырды ахуыры азы фыццаг æмбис; 75 – 80 – ахуыры азы кæрон.

Изложениты тексты дзырдты нымæц алы къласы дæр вæййы 15 – 20 дзырдæй фылдæр.

Ныхасы рæзтыл куыст. Ирон æвзаджы урокты сæйрагдæр нысæнттæй иу у скъоладзауты нихасы рæзтыл кусын. Ардæм хауы скъоладзауты дзырдуат хъæздыг кæнын, сæ нихасы культурæ æмæ сфæлдыстадон хъуыдыкæнынад рæзын кæнын.

Грамматикон зонындзинæдтæ æрмæстдæр уæд уыдзысты æмбæрст æмæ бæстон, скъоладзаутæ сæ дзургæ æмæ фысгæ нихасы, се сфæлдыстадон куыстыты куы пайда кæной.

Ныхасы рæзтыл кусынæн лæвæрд цæуы изложенитæ æмæ сочиненитæ; архайын хъæуы ууыл, цæмæй сæ тексттæ уой, бæлвырд мидис кæмæн ис, царды алыхуызон цаутæ æвдыст кæм цæуынц, ахæмтæ. Фыссæн ис сывæллæттæн сæхи цардæй ист хабæртты тыххæй, фыстæг, уацхъуыд, хъусынгæнинæгтæ; агъуысты, уарзон хъазæны, цæраегойы æрфыст кæнын.

Ныхасы рæзтыл куысты хуызтæ ма сты: ахуыргæнæджы фæрстытæн раст, аив дзуæппытæ дæттын; зонгæ аргъау кæнæ цыбыр радзырд текстмæ хæстæг, йæ хæйттæ йын нæ хæццæ кæнгæйæ, дзурын (кæнæ ахуыргæнæджы фæрстытæм гæсгæ дзурын); иу нывмæ кæнæ цалдæр нывмæ гæсгæ хъуыдыйæдтæ кæнæ радзырд хъуыды кæнын; хъуыдыйæдтæ кæнæ текст бакæсгæйæ, фæрстытæн дзуæппытæ дæттын, дзургæйæ дæр æмæ фысгæйæ дæр.

Ныхасы рæзтыл куысты стыр ахадындынад ис текстæн. Скъоладзаутæ хъуамæ зоной тексты мидис æвзарын, хицæн хæйттыл æй дих кæнын, текстæн

райдайæн кæнæ кæрон фыссын, текстæн сæргонд хъуыды кæнын; лексикон раиртæст ын кæнын. Скъоладзауты ныхас хъуамæ дзуапп дæтта литературон æвзаджы нормæтæн.

Скъоладзаутæн амынд цæуынц хи хорз дарыны æгъдæуттæ царды алы уавæрты дæр.

Программæйы лæвæрд цæуы дзырдурат. Уырдаæм хаст сты, тексттæ аразынæн æххуыс чи уыздæнис, скъоладзаутæн сæ хъуыдытæ раст, аив æмæ бæлвырд дзурынæн пайда чи æрхæсдæнис, дзырдты ахæм чысыл къордтæ.

Дзырдуаты руаджы скъоладзауты бон уыздæни, сæ мидисмæ гæсгæ хæстæг æмæ ныхмæвæрд дзырдтимæ кусын, дзырдты бирæнысаниуæгад æмбарын, дзырдтæй тематикон къордтæ аразын; хæстæг (æмуидагон) дзырдтæ агурын; дзырдарæзты мадзæлттæ бæрæг кæнын. Дзырдтæ лæвæрд цæуынц ныхасы хæйттыл дихгондæй.

Дзырдурат аразгæйæ, нымæд цыдысты ахæм иумæйаг принциптæ: æрмæджы хъæугæдзинад, лексикон иуæгты иудзинад, сывæллæтты кар хынцын.

Дзырдуаты æмбæлынц, математикæ, æрдзонæн æмæ æндæр предметтæ иронау ахуыр кæнынæн цы дзырдтæ æмæ терминтæй пайда кæнынц, уыдон. Алы урочы дæр скъоладзаутæ хъуамæ базоней 4 – 5 ног дзырды, уый фæстæ иннæ урокты уыцы дзырдтæ фæлхатгонд цæуой алыхуызон куысты хуызты æмæ фæлтæрæнты, цæмæй сæ скъоладзаутæ хуыздæр бахъуыды кæной.

Программæйы 75 фарсыл амынд сты, райдайæн скъолайы коммуникативон арахстдзинæдтæ рæзын кæнынæн цы ныхасы сферæтæ æмæ тематикæ райсæн ис, уыдон.

1-аг кълас

Абетæ ахуыр кæнын, кæсын æмæ фыссын, ныхасы рæзтыл куыст

(къуыри – 5 сах., æдæппæт – 165 сах.)

Райдайæн скъолайы абетæ ахуыр кæныны рæстæг у ирон æвзаг æмæ ныхасы рæзтыл куыстæн йæ бындур. Йæ сæйраг нысæнттæ сты:

- сывæллæтты лæмбынæг хъусын æмæ иронау раст дзурын ахуыр кæнын;
- кæрæдзиуыл баст ныхасы хуызты руаджы сæ фæлтæрын хъусын æмæ дзурыныл, кæсын æмæ фыссыныл;
- сабиты ахуыр кæнын сæ ныхасы ирон æвзагæй пайда кæнын;
- парахат кæнын сабиты активон æмæ пасивон дзырдурат, æмбарын сын кæнын грамматикон ныхасы арæзт;
- рæзын кæнын сабитæн сæ иумæйаг арæхстдзинадтæ æмæ фæлтæрддзинад чиныг æмæ текстимæ кусынæн (сæйраг хъуыды хицæн кæнын, æххуысгæнæн дзырдтæ арын, фæрстытæн дзуапп дæттын).

Абетæ ахуыр кæныны рæстæг дих кæны 2 хайыл:

- 1) бацæттæгæнæн рæстæг;
- 2) дамгъæтæ ахуыр кæныны, кæсын æмæ фыссыны рæстæг;

Цыппæрæм чæртæм ахуыр кæнынц ирон æвзаг æмæ кæсын.

Бацæттæгæнæн рæстæг

(21 сах.)

Бацæттæгæнæн рæстæджы сæйраг нысæнттæ сты: скъоладзаутæн рæзын кæнын сæ фонематикон хъусынад, ахуыр сæ кæнын раст артикуляцийыл, кусын скъоладзауты ныхасы рæзтыл, уæлдайдæр хъусын æмæ æмбарыныл (аудированийыл), дзурыныл (монологон æмæ диалогон ныхасыл).

Скъоладзаутæ фæлтæрынц ахуыргæнæгмæ хъусын, йæ амындтæ йын æмбарын æмæ æнæ искай æххуысæй хъуыды кæнын. Зонгæ кæнынц сæ алыварс царды æнцондæр æмбарæн цаутимæ æмæ æрдзы фæзындтимæ.

Ахуырдаутæ ахуыр кæнынц нывтæм гæсгæ дзырдтæ æвзарын, дзырдæн кæнæ хъуыдыйадæн схемæ кæнын (амонын хъæлæсон мыртæ, уæнгты нымæц, цавд), хъуыдыйæдтæ æмæ чысыл радзырдтæ хъуыды кæнын.

Бацæттæгæнæн рæстæг сывæллæттæ зонгæ кæнынц, программæмæ гæсгæ сын цы цыбыр зонинагтæ лæвæрд цæуы, уыдонимæ: скъоладзауы æгъдæуттæ, ахуыргæнæн дзаматæ æмæ афæдзы афонтæ, ссæдзы онг нымæд, хæдзарон фос æмæ хъæддаг сырдытæ нæмттæ. Чысыл æмдзæвгæтæ наизустæ ахуыр кæнын, аргъæуттæ кæсын.

Сывæллæттæ зонгæ кæнынц ахæм æмбарынагтæмæ (практикон æгъдауæй):

1. Цы у ныхас (дзургæ æмæ фысгæ ныхас) – иумæйаг æмбарынад.
2. Ныхас хъуыдыйæдтыл дих кæнын.
3. Хъуыдыйад.
4. Хъуыдыйад æмæ дзырд.
5. Хъуыдыйад дзырдтыл дих кæнын схемæты руаджы.
6. Дзырд. Уæнг. Цавд. Мыр.
7. Дзырд. Дзырды цал уæнджы ис.
8. Цавд. Цавдон æмæ æнæцавдон уæнгтæ.
9. Дзырдæй мыр хицæн кæнын.
10. Хъæлæсон æмæ æмхъæлæсон мыртæ.
11. Дзырдæн мырон-уæнгон раиртагæст кæнын.

Сывæллæттæн амоньн хъæуы фыссынæ æгъдæуттæ: фысгæйæ раст бадын, тетрад партæйыл раст æвæрын. Базонгæ сæ кæнын къухфыстытимæ: къухфысты цъар, къухфысты сыфтæ, фарс, рæнхъ, къухфысты хæххытимæ, кърандас æмæ ручкæимæ, уыдонæй куыд пайда кæнын хъæуы, уымæ.

Фыссынæ фæлтæрæнтæ кæнын, исты нывæфтыдтæгæнгæйæ дæр (ныв кæнын, лыстæг хæххытæ кæнын алырдæм, контурмæ гæсгæ хахх кæнын, дамгъæты хæйттæ фыссын), цæмæй къух æмæ къухы æнгуылдзтæ фыссынмæ сфæлтæрой, уый тыххæй.

Ахæм фæлтæрæнтæ сабиты цæттæ кæнынц фыссынмæ: ахуыр кæнынц ручкæйыл хæцын, фысгæйæ, партæйыл раст бадын æмæ дамгъæйы хæйттæ фыссын.

Скъоладзаутæ фыссын æмæ кæсын ахуыр кæнынц уыцы иу урочы 15-20 минуты дæргы. Фыссын æмæ кæсыны уроктæ арæст цæуынц иу темамæ гæсгæ.

Фыссыны уроктæ дæр арæст цæуынц, аналитикон-синтетикон методай пайдагæнгæйæ. Скъоладзаутæ райдайынц дамгъæты хæйттæ фыссын, цæмæй сын фæстæдæр дамгъæтæ æмæ уæнгтæ æнцон фыссæн уа. Дзырдтæ зонын хъæуы фыссын схемæмæ гæсгæ.

Скъоладзаутæ хъуамæ базоней дамгъæтæ фыссын, дзырдтæн мырон раиртæст кæнын, къухæй фыст дзырдтæ уæнгтай фыссын, дамгъæтæ кæрæдзиуыл бæттын. Хъуыдыйæдтæ фысгæйæ, дзырдты дамгъæтæ кæрæдзийы фæстæ раст æвæрын зонын, растфыссынадæн рагацау хорз бындур сæвæрыны тыххæй фæлтæрæнтæ кæнын.

Сæ мыртæ дамгъæтæй кæмæн нæ хицæн кæнынц, ахæм дзырдтæй конд цыбыр хъуыдыйæдтæй диктант фыссын (ахуыры азы кæронмæ æввахс); сабитæ цы ныффыссой, уый хъуамæ кæсын дæр зоной.

Скъоладзаутæ базоней стыр дамгъæ фыссын хъуыдыйады райдайæны, адæймагты æмæ фосыл æвæрд нæмтты, хъуыдыйады кæрон стъæлф, фарсты æмæ хъæры нысæнттæ æвæрын. Антонимтæ, синонимтæ, бирæнысаниуæгон дзырдтæ кæрæдзийæ иртасын.

Сабитæ хъуамæ базоней раст æмæ рæсугъд фыссын. Сæ хæс у дзырдтæн æмæ хъуыдыйæдтæн ахуыргæнæджы æххуысæй уæнгон-мырон раиртæст кæнын. Хъуамæ сахуыр уой къухфыст кæнæ чиньджы мыхуыргонд текст рафыссын.

Дамгъæтæ ахуыр кæнын, кæсын æмæ фыссын

(104 сах.)

Скъоладзаутæ хъуамæ базоной хъæлæсон æмæ æмхъæлæсон мыртæ кæрæдзийæ иртасын, дзырдтæн уæнгон-мырон анализ кæнын, сæ мырты нымæц сын бæлвырд кæнын. Цавдон уæнг ссарын, дамгъæтæ æмæ уæнгтæй дзырдтæ аразын. Уæнггай æнæкъуылымпыйæ раст æмæ æмбаргæ кастыл фæлтæраентæ кæнын. Хъæлæсы уагмæ гæсгæ цыбыр хъуыдыйæдтæ æмæ тексттæ (25-30 дзырды иу минутмæ) раст кæсын.

Кæсыныл ахуыр кæнын райдайынц тыхджын, æмхуызон чи хъуысы, ахæм хъæлæсонтæ æмæ сонорон æмхъæлæсонтæй. Сындаггай, иу этапæй иннæмæ дзырдтæ кæнынц вазыгджындæр, фæзыны дзы æмхъæлæсонты фембæлд, мыртæ æмæ дамгъæты хицæндзинаедтæ. Аив æмæ раст кæсынæн æххуыс у хъуыдыйæдтæн æмæ дзырдтæн схемæтæ аразын, дзырдбыдтæ, ребустæ кæнын, логикон хæслæвæрдтæ, дзырдтæ цæджындзгай кæсын, вазыгджындæр сæ кæнгæйæ. Абеты æрмæг сабиты зонгæ кæны дзургæ сфæлдыстады алыхуызон формæтимæ.

Дамгъæтæ амоньны фæтк бæрæггонд цæуы, ныхасы куыд арæх æмбæлынц, уымæ гæсгæ.

а у о и ы æ е

в ь гъ п къ дз хъ

м н р с у т

ж дж ть цъ

х д л

къ ч чъ пь ь

к й г з б

э ю я æ

ф ц

ш щ

Дамгъæтæ ахуыр кæныны рæстæг куыст цæуы ууыл, цæмæй скъоладзаутæ базоной кæсын æмæ фыссын, ныхасы мыртæ хъусын æмæ дзурын, мыртæ цы дамгъæтæй амынд сты, уйдон кæсын æмæ фыссын, чысыл æнцонамбарæн текст хъæрай уæнггай кæсын. Цы текст бакæсой, уымæй ахуыргæнаеджы фæрстытæн хъуамæ дзуæппытæ дæттын зоной.

Фыццагæм къласы кæсын æмæ фыссын ахуыр кæныны куыст арæзт цæуы мырон аналитикон-синтетикон методмæ гæсгæ. Хъусгæйæ, ныхасы мыртæн иртасын сæ алыхуызондзинад (хъæлæсон у æви æмхъæлæсон,

зылангон æви æзылангон, хуымæтæг æви дæвæргонд). Ахæм методæй куспæйæ, сывæллæттæм цыбыр рæстæгмæ фæзыны тагъд, æмбаргæ касты æмæ раст фыссыны фæлтæрддзинад.

Дамгъæтæ ахуыр кæныны рæстæг архайын хъæуы, цæмæй сывæллæттæ кæсой дамгъæгай нæ, фæлæ уæнггай. Уæнггай кæспæйæ, скъоладзаутæ тагъддæр базондзысты раст æмæ æнæкъуылымпыйæ кæсын.

Фыспæйæ, арæхдæр кæнын хъæуы дзырдтæн уæнгон-мырон анализ, цæмæй сывæллæттæ дамгъæ цух ма фыссой, иу дамгъæ иннæйæ ма ивой. Пайда кæнын хъæуы уæнгтæй дзырдтæ аразыны хъæзтытæй. Уый фæстæ сывæллæттæ рахизынц уæнггай кастæй æнæхъæн дзырдтæ кæсынмæ. Ацы куыстытæй ахсджиадæр у къухфыст текст кæсын базонын. Чиныджы кæспæйæ, сывæллæттæ ахуыр кæнынц фыссын дæр.

Ахуырдауты ахуыр кæнын хъæуы фæйнæгæй æмæ чиныгæй æнæхъæн дзырдтæ æмæ цыбыр хъуыдыйæдтæ рафыссыныл. Фæлварын хъæуы уæнгон, дзырдтуатон диктантгæй уæлдай ма хуымæтæг хъуыдыйæдтæй арæст диктантгæ фыссыныл дæр.

Кæсыны æрмæджы фæрцы сывæллæттæ хъуамæ базоной æмбаргæ ныхас кæнын, сыгъдæг дзурой мыртæ æмæ сæ кæсой раст хъæлæсыуагæй. Ома арæхсой хъæлæс кæм хъæуы, уым фæбæрзонддæр кæнæ фæныллæгдæр кæнын.

Цæмæй, ныхасгæнгæйæ, скъоладзаутæ сæ хъуыдытæ кæрæдзиуыл бæттын зоной, аив дзурынмæ арæхсой, уый тыххæй сæ ахуыр кæнын хъæуы аргъæутгæ кæнæ цыбыр радзырдтæ хи ныхæстæй дзурын, ахуыргæнæджы æххуысæй чысыл æмдзæвгæтæ наизустъ дзурын, нывмæ гæсгæ цыбыр радзырдтæ хъуыды кæнын.

Сабиты арæх хонын хъæуы экскурситы æмæ сæ ахуыр кæнын сæ алыварс æрдзмæ цæст дарын æмæ йыл дзурын.

Ныхасы рæзтыл куыст

Иумæйаг хабæрттæ ныхасы тыххæй. Ныхасы равзæрды истори. Дзургæ æмæ фыспæйæ ныхас; монолог æмæ диалог.

Ныхасы рæзтыл куыст райдайын хъæуы, сывæллæтты цардмæ хæстæгдæр цы цаутæ, хабæрттæ сты, уыдонæй. Ныхасы сферæтæ æмæ тематикæ амынд сты программæйы 75 фарсыл.

Мыртæ раст дзурыныл куыст

Скъоладзауты ахуыр кæнын мыртæ раст æмæ сыгъдæг дзурын, кæрæдзийæ сæ иртасын:

- мыртæ [a], [æ] æмæ [ы];
- æмхъæлæсонтæ хъ, къ, тъ, цъ, чъ, гъ, дж, дз;
- дæргъвæтин æмхъæлæсонтæ: *тт, сс, мм, лл, рр, нн*;
- æмхъæлæсонтæ *с – з, с – ш, з – ж, ж – ш, ч – дж, дз – з*.

Скъоладзауты фонематикон хъусынадыл кусын: дзырды райдианæй, астау æмæ кæронæй мыр рахицæн кæнын зонын.

Хъуамæ базоной орфоэпийы домæнтæ æмæ йе ' гъдæуттæм гæсгæ дзурын.

Ирон æвзаг æмæ кæсын

(40 сахаты)

Хъуыдыйад, дзырд, мыр, дамгъæ. Хъæлæсон æмæ æмхъæлæсон мыртæ. Дзырдтæ иу рæнхъæй иннаемæ хæссын. Цавд. Дзырдты мидæг цавдон æмæ æнæцавдон уæнгтæ. Стыр дамгъæ адæймагты нæмтты, фыды нæмтты, мыггæгты. Стыр дамгъæ фосыл æвæрд нæмтты. Стыр дамгъæ бæстæты, горæтты, хъæуты, кæмтты, дæтты æмæ уынгты сæрмагонд нæмтты.

Ныхас æмæ йæ ахадындынад царды. Текстимæ зонгæ кæнын. Дзургæ нихасы хицæндынадтæ иртасын. Хицæн хъуыдыйæдтæ æмæ текст кæрæдзиуыл барын. Чысыл текстæн сæргонд хъуыды кæнын.

Бæлвырд темæмæ гæсгæ хъуыдыйæдтæ хъуыды кæнын; чысыл радзырдтæ сюжетон нывтæм гæсгæ хъуыды кæнын.

Аивадон тексттæ кæсынæн

Чеджемты Геор. Къоста.

Хетæгкаты Къоста. Цъиу æмæ сывæллæттæ.

Чеджемты Геор. Гыццыл аланты зарæг.

Кочысаты Мухарбег. Уалдзæг.

Аргъау. Мæлдзыг æмæ бæлон.

Цæгæраты Гиго. Ичъи.

Аргъау. Арс, рувас æмæ бирæгъ.

Цæрукъаты Таймураз. Рахимæт.

Константин Ушинский. Алчи йæ куысты уæлхъус.

Чеджемты Геор. Къæбыла.

Аргъау. Мыстытæ æмæ гæды.

Константин Ушинский. Хæдзарон фосы быцæу.

Ирон адæмон сфæлдыстад. Сырдоны хæрæг.

Кæрæдзиимæ ныхасы хицæндзинаедтæ скъолайы, къласы, уынджы. Хи дарыны æгъдæуттæ, лæвар исгæйæ æмæ дæтгæйæ æ. æнд.

**Сæйраг домæнтæ 1-аг къласы скъоладзауты зониндзинаедтæ æмæ
арæхстдзинаедтæм**

Скъоладзаутæ хъуамæ зоной:

- мыртæ æмæ сæ хицæндзинаедтæ; дамгъæтæ;
- дамгъæтæ куыд фысгæ сты;
- стыр æмæ гыщыл дамгъæтæ;
- хъæлæсонтæ æмæ æмхъæлæсонтæ;
- зылангон æмæ æзылангон æмхъæлæсонтæ;
- цавд æвæрын;
- сидæн;
- схемæтæ кæнын (дзырд æмæ хъуыдыйадæн).

Скъоладзаутæ хъуамæ арæхсой:

- ахуыргæнæг æмæ æмкъласонтимæ ныхас кæнынмæ, сæ фæрстытæн сын дзуæппытæ дæттынмæ;
- раст пайда кæнын сидæнæй скъолайы, къласы, хистæртимæ;
- загъды нысаны хицæндзинаедтæ хъæлæсыуагæй æвдисынмæ;
- дзырды схемæ предметы номимæ æрæмных кæнынмæ;
- дзырдæн, хъуыдыйадæн схемæтæ кæнынмæ;

- дзырды мыртæ рахицæн кæнынмæ;
- хъæлæсонтæ æмæ æмхъæлæсонтæ кæрæдзийæ иртасынмæ;
- зылангонтæ æмæ æзылангонтæ амонинмæ;
- дзырд уæнгтыл дих кæнынмæ;
- дзырдты цавд æварынмæ;
- чиныгæй æмæ фæйнагæй дзырдтæ æмæ хъуыдыйæдтæ раст рафыссынмæ;
- æнæхъæн дзырдтæ кæсынмæ;
- хъуыдыйæдтæ раст хъæлæсыуагæй кæсынмæ;
- 25-30 дзырды кæм уа, ахæм текст иу минутмæ æнæхъæн дзырдгай раст æмæ æмбаргæ каст кæнынмæ;
- дзырдтæ æмæ хъуыдыйæдтæ мыхуыргонд æмæ къухфыст текстæй рафыссынмæ;
- аргъæуттæ кæнæ цыбыр радзырдтæ хи ныхæстæй дзурынмæ;
- чысыл æмдзæвгæтæ наизустъ ахуыр кæнынмæ;
- нывмæ гæсгæ чысыл радзырд хъуыды кæнынмæ;
- стыр æмæ гыщцыл дамгъæтæй раст пайда кæнынмæ;
- хуымæтæг диктанттæ æнæ рæдыдæй фыссынмæ.

2-аг кълас
(къуыри – 2,5 сах., æдæппæт – 85 сах.)

I. Æвзаг æмæ ныхасы тыххæй зонындзинæдтæ

1-аг къласы рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын
(5 сах.)

Ныхас хъуыдыйæдтыл дих кæнын. Дзургæ æмæ фысгæ ныхас. Дзырд, хъуыдыйад. Текст. Дзырд æмæ уæнг. Мыртæ æмæ дамгъæтæ.

Мыртæ æмæ дамгъæтæ. Уæнг
(25 сах.)

Хъæлæсон æмæ æмхъæлæсон мыртæ. Хъæлæсон æмæ æмхъæлæсон дамгъæтæ.

Зылангон æмæ æзылангон мыртæ.

Дæргъвæтин æмхъæлæсонтæ, сæ растфыссынад.

Дамгъæтæ *гъ, къ, нь, ть, хъ, цъ, чъ дзырдты* мидæг.

Уырыссаг æвзагæй æрбайсгæ дзырдты дамгъæтæ *э, ю, я, ж, ш, щ* раст кæсын æмæ фыссын.

Дызæрдыггаг æмхъæлæсонты растфыссынад.

Дзырдты мырон-дамгъон раиртæст схемæтæм гæсгæ æмæ æнæ уыдонæй.

Мырты ахадындынад дзырдты нысаниуæг бамбарынæн.

Алфавит. Дамгъæтæ алфавитон уагыл зонын, раст сæ дзурын. Алфавиты нысаниуæг.

Уæнг. Дзырд уæнгтыл дих кæнын. Дзырдтæ иу рæнхъæй иннæмæ уæнггай хæссын. Æмхъæлæсонтæ **й** æмæ **у** цы дзырдты ис, уыдон иу рæнхъæй иннæмæ хæссын. Хъæлæсон **у** æмхъæлæсон **у-йæ** иртасын. Дзырдты астæу цы дæргъвæтин æмхъæлæсонтæ ис, уыдон иу рæнхъæй иннæмæ хæссын.

Цавд. Дзырдты цавдон æмæ æнæцавдон уæнгтæ.

Дзырд
(35 сах.)

Дзырды лексикон нысаниуæг (иумæйаг æмбарынад). Синонимтæ. Антонимтæ.

Номдар. Иумæйаг æмбарынад. Номдартæ сæ фæрстытæм гæсгæ иртасын.

Стыр дамгъæ адаймагты, горæтты, хъæуты, дæтты, цæрагойты нæмтты.

Сæ нысаниуæгмæ гæсгæ хæстæг æмæ ныхмæвæрд дзырдтæ – номдартæ.

Миногон. Иумæйаг æмбарынад, фæрстытæ. Æууæлæвдисæг дзырдты ахадындынад æвзаджы. Сæ нысаниуæгмæ гæсгæ хæстæг æмæ ныхмæвæрд миногонтæ.

Предметты нæмттæ æмæ сæ æууæлтæ æвдисæг дзырдты бастдынад.

Мивдисæг. Иумæйаг æмбарынад, фæрстытæ. Архайдæвдисæг дзырдты ахадындынад ныхасы. Сæ нысаниуæгмæ гæсгæ хæстæг æмæ ныхмæвæрд мивдисджытæ.

Хъуыдыйад (13 сах.)

Хъуыдыйад – баст ныхасы бындур. Ныхас хъуыдыйæдтыл дих кæнын. Стыр дамгъæ хъуыдыйады райдайæны. Хъуыдыйад раст хъæлæсы уагæй дзурын, кæсын зонын. Стъæлф, фарсты æмæ хъæры нысæнтгæ хъуыдыйады кæрон. Хъуыдыйады сæйраг уæнгтæ – сæйрат æмæ зæгъинаг. Хъуыдыйады мидаг фæрстыты руаджы дзырдты ’хсæн бастдынадтæ бæрæг кæнын. Хъуыдыйæдтæй текст аразын.

2-аг къласы рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын (7 сах.)

II. Коммуникативон арæхстдынадтæ

Ныхасмæ хъусын æмæ йæ æмбарын

Тексты мидис æвзарын фæрстытæм гæсгæ, хæйттыл æй дих кæнын, сæргонд ын хъуыды кæнын. Тексты темæ æмæ сæйраг хъуыды бæрæг кæнын. Тексты хæйтты æвæрд кæрæдзи фæдыл амонын. Тексты хуыз иртасын. Тексты амонын синонимтæ æмæ антонимтæ.

Дзурын. Диалогон ныхас

Диалоджы архайын. Хи хъуыдытæ дзургæйæ, æвзаджы стереотипон мадзæлттæй пайда кæнын (*Æз та афтæ хъуыды кæнын... Мæнмæ гæсгæ та...*). Диалоджы пайда кæнын курдиаты, хатыр курыны, салам дæттыны, фæндараст зæгъыны дзырдтæй.

Дзурын. Монологон ныхас

Исты цауы тыххæй дзурын. Хъуыдытæ логикон æгъдауæй раст дзурын. Разыдынад кæнæ æнæразыдынад æвдисын, дзургæйæ. Хъуыды хуыздæр зæгъыны тыххæй синонимтæ æмæ антонимтæй пайда кæнын. Хъуыдыйады мидаг дзырдты нысаниуджытæ бæрæг кæнын. Текстæн лексикон анализ кæнын.

Кæсын

Текст аив æмæ раст кæсын. Текст хæйттыл дих кæнын. Текстæн сæргонд хъуыды кæнын кæнæ йæ ивын. Тексты сæйраг хъуыды æмæ йæ аразæн хæйттæ бæрæг кæнын.

Фæрстытæн тексты дзуæппытæ арын. Текстæн райдайæн æмæ кæрон хъуыды кæнын. Тексты амонын синонимтæ æмæ антонимтæ.

Фыссын

Текст хъуыдыйæдтыл дих кæнын. Сæйраг кæнæ фæрссаг уæнгтæ хъуыдыйæдтæй фыссын. Лæвард схемæтæм гæсгæ хъуыдыйæдтæ аразын. Предметы нæмттæй тематикон къордтæ аразын (ахуыргæнæн дзауматæ, уæладарæс, бинонтæ æ. æнд.). Нывмæ гæсгæ цыбыр хъуыдыйæдтæ аразын, хуымæтæг цыбыр хъуыдыйæдтæ даргъдæр кæнын фæрссаг уæнгтæй.

III. Сæйраг домæнтæ 2-аг къласы скъоладзауты зонындзинæдтæ æмæ арахстдзинæдтæм

Скъоладзаутæ хъуамæ зоной:

- æппæт дамгъæты нæмттæ;
- хъæлæсон æмæ æмхъæлæсон, зылангон æмæ æзылангон мыртæ;
- дамгъæтæ *э, ю, я, ж, ш, ц*;
- уæнг; цавдон æмæ æнæцавдон уæнгтæ;
- дзырды лексикон нысаниуæг;
- синонимтæ æмæ антонимтæ;
- номдар, миногон æмæ мивдисæджы æмбарындтæ, сæ фæрстытæ;
- хъуыдыйады арæзт;
- хъуыдыйады сæйраг уæнгтæ;
- æрхæцæн нысæнтты хуызтæ хъуыдыйады кæрон;
- тексты æмбарынад.

Скъоладзаутæ хъуамæ арахсой:

- дамгъæтæ алфавитон уагыл фыссын æмæ дзурынмæ;
- дамгъæтæ каллиграфин æгъдауæй раст фыссынмæ;
- дзырдтæ иу рæнхъæй иннæмæ уæнгтай хæссынмæ;
- хъæлæсон у æмхъæлæсон у-йæ иртасынмæ;
- зылангон æмæ æзылангон æмхъæлæсонтæ кæрæдзийæ иртасынмæ;
- дамгъæтæ *э, ю, я, ж, ш, ц* раст кæсын æмæ фыссынмæ;
- сæрмагонд номдарты стыр дамгъæ фыссынмæ;
- дывæргонд æмхъæлæсонтимæ дзырдтæ раст фыссынмæ;
- мырон-дамгъон раиртæст кæнынмæ;
- дзырдты цавд æварынмæ;
- дзырдтæ сæ нысаниуджытæм гæсгæ хицæн кæнынмæ;
- номдартæ, миногонтæ, мивдисджытæ сæ фæрстытæм гæсгæ иртасынмæ;
- хъуыдыйады сæйраг æмæ фæрссаг уæнгтæ амонынмæ;
- хъуыдыйады кæрон стъæлф, фæрсты æмæ хъæры нысæнттæ æварынмæ;
- хъуыдыйад раст хъæлæсы уагæй кæсынмæ;
- дзырдтæ æмæ цыбыр хъуыдыйæдтæ (3 – 5 дзырдæй) фыссынмæ;
- хицæн дзырдтæй хъуыдыйæдтæ аразынмæ;
- тексты темæ бæрæг кæнынмæ æмæ йын сæргонд хъуыды кæнынмæ;
- текст хъуыдыйæдтыл дих кæнынмæ;
- бæлвырд темæмæ гæсгæ радзырд хъуыды кæнынмæ;
- тексты мидис хи ныхæстæй дзурынмæ

3-аг кълас

(къуыри – 2,5 сах., æдæппæт – 85 сах.)

I. Æвзаг æмæ ныхасы тыххæй зонындзинæдтæ

2-аг къласы рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын

(4 сах.)

Тексты æмбарынад. Текст хъуыдыйæдтыл дих кæнын. Алфавит. Дзырды мырон-дамгъон раиртæст. Предмет, миниуæг æмæ архайдæвдисæг дзырдтæ. Хъуыдыйад.

Мыртæ æмæ дамгъæтæ

(10 сах.)

Зылангон æмæ æзылангон æмхъæлæсонтæ. Æмкбай зылангон æмæ æзылангон æмхъæлæсонтæ (*в – ф, г – к, дз – ц, гъ – х, з – с, дж – ч*) кæрæдзийæ иртасын. Æмхъæлæсонтæ *г, к, (кк), къ-йы* ивынад *дж, ч, (чч), чъ-йæ* хъæлæсон *ы-йы* разæй.

Дзырды хæйттæ æмæ дзырдарæст

(13 сах.)

Дзырды арæст, йæ хæйттæ (æмбарынад). Кæрон. Уидаг (æмбарынад), æмуидагон дзырдтæ (раиртæст). Æмхъæлæсонты кæрæдзийы ивынад.

Фæсæфтуан (раиртæст). Фæсæфтуантæ *-аг-, -æг, -он-, -дон-, -джын-, сæ* нысаниуджытæ, сæ ахадындзинад. Уидаг æмæ фæсæфтуан. Разæфтуан (раиртæст). Разæфтуантæ *æнæ-, æм-, а-, ба-, ра-, æрба-, ны-, æр-, с-*. Дзырдты растфыссынад разæфтуантимæ. Дзырды бындур.

Лексикæ

(4 сах.)

Дзырды лексикон нысаниуæг (иумæйаг æмбарынад). Бирæнысаниуæгон дзырдтæ. Синонимтæ. Антонимтæ.

Ныхасы хæйттæ

(1 сах.)

Номдар, миногон, мивдисæг.

Номдар

(8 сах.)

Номдар куыд ныхасы хай; йæ иумæйаг нысаниуæг, йæ фæрстытæ, йæ ахадындзинад хъуыдыйады. Сæрмагонд æмæ иумæйаг номдартæ. Стыр дамгъæ сæрмагонд номдарты. Номдарты ивынад нымæцтæм гæсгæ. Номдарты кæрæтты ивынад æндæр дзырдтимæ бастæй.

Миногон

(10 сах.)

Миногон куыд ныхасы хай: йæ иумæйаг нысаниуæг, йæ фæрстытæ.
Миногонтæ се 'ууæлтæм гæсгæ къордтæ кæнын.
Сæ хъуыдымæ гæсгæ хæстæг æмæ ныхмæвæрд миногонтæ.

Мивдисæг (15 сах.)

Мивдисæг куыд ныхасы хай; йæ иумæйаг нысаниуæг, йæ фæрстытæ, йæ ахадындынад нæ ныхасы, йæ роль хъуыдыйады. Мивдисæджы ивынад нымæцтæм, афонтæм гæсгæ. Мивдисæджы æбæлвырд формæ фæсæфтуан-ын-имæ. Сæ хъуыдымæ гæсгæ хæстæг æмæ ныхмæвæрд мивдисджытæ. Мивдисджытæ комкоммæ æмæ ахæсгæ нысаниуæджыты.

Хъуыдыйад (12 сах.)

Хъуыдыйады тыххæй æмбарынад уæрæхдæр, бæлвырддæр кæнын. Хъуыдыйады хуызтæ загъды нысанмæ гæсгæ: таурæгъон, фарстон. Хъæрон хъуыдыйæдтæ. Хъуыдыйæдтæ раст хъæлæсы уагæй кæсын. Æрхæцæн нысæнттæ хъуыдыйады кæрон. Хъуыдыйады сæйраг уæнгтæ. Хъуыдыйады фæрссаг уæнгтæ (хицæн хуызтыл сæ нæ дих кæнгæйæ), сæ ахадындынад. Сæйрат æмæ загъинаджы къордтæ. Хуымæтæг цыбыр æмæ хуымæтæг даргъ хъуыдыйæдтæ. Хъуыдыйæдты мидæг дзырдты кæрæдзиуыл бастдынад. Хъуыдыйады дзырдты 'хсæн семантикон ахастытæ (синонимон, антонимон, тематикон). Тексты дзырдты кæрæдзиуыл бастдынад.

3-аг къласы рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын (8 сах.)

II. Коммуникативон арæхстдынадтæ

Ныхасмæ хъусын æмæ йæ æмбарын

Тексты темæ æмæ сæйраг хъуыды бæрæг кæнын. Тексты хъæугæ информаци агурын æмæ йын сæргонд хъуыды кæнын. Текст хæйттыл дих кæнын, йæ алы хайæн дæр сæргонд дæттын. Тексты мидис фæрстытæм гæсгæ æвзарын.

Дзурын. Диалогон ныхас

Диалогон ныхасы архайын. Хъæугæ информаци райсыны тыххæй фæрстытæ дæттын. Искæимæ ныхас кæнгæйæ, хъусын зонын, хъуыды дарддæр хæццæ кæнын, æххæст кæнын. Ныхасы темæ ивын. Алыхуызон фæрстытæй пайда кæнын. Диалоджы архайгæйæ, цымыдисдынад, разыдынад кæнæ æнæразыдынад æвдисын. Арфæ кæнын, хатыр курын.

Дзурын. Монологон ныхас

Цауы, хабары тыххэй дзургэйæ, хи цæстæнгас æвдисын. Хъуыды хуыздæр зæгъыны тыххэй синонимтæй, антонимтæй, дзырдты ахæсгæ нысаниуджытæй пайда кæнын.

Ахуыргæнаджы æххуысæй цыбыр уацхъуыдæн фарстон æмæ таурæгъон хъуыдыйæдтæй пълан аразын. Тексты хæйттæ кæрæдзийы фæдыл раст æварын. Чысыл текст хи ныхæстæй дзурын. Æрдзмæ цæстдарæнты, куысты, сабиты хъæзтыты тыххэй дзурын. Текстæн лексикон анализ кæнын.

Кæсын

Текст аив æмæ раст кæсын. Тексты мидис хæйттыл дих кæнын. Текстæн сæргонд хъуыды кæнын кæнæ сæргонд ивын.

Фыссын

Таурæгъон хъуыдыйæдтæй фарстон æмæ хъæрон хъуыдыйæдтæ аразын. Хуымæтæг цыбыр хъуыдыйæдтæй фæрссаг уæнгты фæрцы хуымæтæг даргъ хъуыдыйæдтæ аразын. Лæвæрд схемæтæм гæсгæ хъуыдыйæдтæ аразын. Чысыл текст хи ныхæстæй фыссын. Мидисджын нывтæм гæсгæ дзырдтæ се 'ууæлтæм, архæйдтытæм гæсгæ къордтæ кæнын æмæ фыссын. Дзырdbæстытæ аразын предметты нæмттæ æмæ сæ æууæлæвдисæг дзырдтæй. Нывмæ гæсгæ цыбыр радзырд хъуыды кæнын æмæ фыссын. Æрдзмæ цæстдарæнты, куысты, сабиты хъæзтыты тыххэй хъуыдыйæдтæ æмæ чысыл радзырдтæ хъуыды кæнын æмæ фыссын.

III. Сæйраг домæнтæ 3-аг къласы скъоладзауты зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæм

Скъоладзаутæ хъуамæ зоной:

- æмкъай зылангон æмæ æзылангон æмхъæлæсонтæ;
- æмхъæлæсонты кæрæдзийы ивынад;
- дзырды хæйттæ;
- дзырдты растфыссынад разæфтуантæ æмæ фæсæфтуантимæ;
- дзырды ахæсгæ нысаниуæг;
- синонимтæ æмæ антонимтæ;
- номдар, миногон, мивдисæг;
- хъуыдыйады сæйраг æмæ фæрссаг уæнгтæ;
- хуымæтæг цыбыр æмæ хуымæтæг даргъ хъуыдыйæдтæ, сæ интонацион арæзт;
- æрхæцæн нысæнтты хуызтæ хъуыдыйады кæрон;
- текст аразын;
- раст æмæ сыгъдæг фыссыны æгъдæуттæ.

Скъоладзаутæ хъуамæ арæхсой:

- дзырдтæ мырон-дамгъон æвзæрст кæнынмæ;
- зылангон æмæ æзылангон æмхъæлæсонтæ раст фыссын æмæ дзурынмæ;
- дзырдтæ сæ арæзтмæ гæсгæ æвзырынмæ;
- разæфтуантæ æмæ фæсæфтуантæй дзырдтæ аразынмæ;

- дæргъвæтин æмхъæлæсонтæ раст дзурын æмæ фыссынмæ;
- æмуидагон дзырдтæ агурынмæ;
- ныхасы хæйттæ кæрæдзийæ иртасынмæ;
- хъуыдыйæдтæ загъды нысанмæ гæсгæ иртасынмæ æмæ сæ раст хъæлæсы уагæй кæсынмæ;
- предметты нæмттæ æмæ æууæлæвдисæг дзырдтæй дзырдбæстытæ аразынмæ;
- хъуыдыйады сæйраг æмæ фæрссаг уæнгтæ амонинмæ;
- хуымæтæг даргъ хъуыдыйæдтæ аразынмæ;
- хъуыдыйады мидæг дзырдты бастдзинæдтæ бæрæг кæнынмæ;
- дзырдтæ сæ нысаниуджытæм гæсгæ иртасынмæ, къордтæ сæ кæнынмæ;
- иумæйаг пъланмæ гæсгæ сочиненитæ æмæ изложенитæ фыссынмæ (60-70 дзырды онг);
  - текст фыссынмæ, хæйттыл æй дих кæнынмæ.

4-æм кълас
(къуыри – 2,5 сах., æдæппæт – 85 сах.)

I. Æвзаг æмæ ныхасы тыххæй зонындзинæдтæ

1–3-æм къласты рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын
(4 сах.)

Зылангон æмæ æзылангон æмхъæлæсонтæ. Дæргъвæтин æмхъæлæсонтæ æмæ сæ растфыссынад. Цавд. Дзырды хæйттæ æмæ дзырдарæзт. Лексика. Ныхасы хæйттæ. Хъуыдыйад. Текст.

Вазыгджын дзырдтæ
(3 сах.)

Иумæйаг æмбарынад вазыгджын дзырдты тыххæй. Вазыгджын дзырдты растфыссынад.

Ныхасы хæйттæ.

Номдар
(17 сах.)

Номдарты ивынад хауæнтæм гæсгæ. Фæрстытæ æмæ кæрæттæм гæсгæ хауæнты хуызтæ бæрæг кæнын. Номдарты тасындзæг бирæон нымæцы. Номдарты бирæон нымæцы арæзты хицæндзинæдтæ: хъæлæсон *a* æмæ *o*-йы ивынад хъæлæсон *æ*-мæ; бирæон нымæцы фæсæфтуан *m*-йы дывæркæнынад; æмхъæлæсонты къордтæй цы дзырдтæ фæвæййынц, уыдоны *m*-йы разæй хъæлæсон *ы*-йы фæзынд.

Номдарты растфыссынад.

Миногон
(3 сах.)

Миногон. Миногонты тасындзæг. Сæ хъуыдымæ гæсгæ хæстæг æмæ ныхмæвæрд миногонтæ.

Номивæг
(5 сах.)

Цæсгомон номивджытæ. Цæсгомон номивджыты æххæст хуызы тасындзæг. Цæсгомон номивджыты цыбыр формæтæ. Цæсгомон номивджытæй раст пайда кæнын, сæ растфыссынад.

Мивдисæг
(15 сах.)

Мивдисæджы ивынад цæсгæмттæм æмæ нымæцтæм гæсгæ нырыккон, ивгъуыд æмæ суинаг афонты (æргомон здæхæны). Мивдисæджы цæсгомон кæрæтты растфыссынад. Вазыгджын мивдисджыты тыххæй æмбарынад. Хайыгтæ *на* æмæ *нал*-ы растфыссынад мивдисæгимæ.

Фæрсдзырд (4 сах.)

Иумæйаг æмбарынад фæрсдзырдты тыххæй. Фæрсдзырдтæ иртасын ахæм фæрстытæм гæсгæ: *кæм? кæдæм? кæцæй? кæд? куыд?* Арæхдæр чи æмбæлы, уыцы фæрсдзырдты растфыссынад.

Хъуыдыйад (8 сах.)

Дзырдты рæнхъæвæрд хъуыдыйады. Хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ. Хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ бæттæгтæ *æмæ, фæлæ, та*-имæ, стæй æнæ бæттæгтæй. Ранымады интонаци хъуыдыйады æмхуызон уæнгтимæ. Вазыгджын хъуыдыйæдтæ бæттæгтимæ *æмæ, фæлæ, та*. Къæдзыг вазыгджын хъуыдыйады.

Сидæн (2 сах.)

Сидæн. Æрхæцæн нысæнттæ сидæнимæ.

Комкоммæ ныхас (3 сах.)

Комкоммæ ныхасимæ зонгæ кæнын. Хуыдыйæдтæ авторы дзырдты фæстæ æвæрд комкоммæ ныхасимæ. Комкоммæ ныхас. Хъæлæсы уаг хъуыдыйады комкоммæ ныхасимæ. Æрхæцæн нысæнттæ комкоммæ ныхасимæ (дыстьæлф, дыкъæдзыг).

Цыппæрæм къласы рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын (4 сах.)

II. Коммуникативон арæхстдзинадтæ

Ныхасмæ хъусын æмæ йæ æмбарын

Тексты темæ æмæ сæйраг хъуыды, текстмæ хъусгæйæ, бæрæг кæнын.

Текст хæйттыл дих кæнын, йæ алы хайæн дæр сæргонд дæттын. Тексты хæйттæ кæрæдзи фæдыл раст æвæрын. Тексттæн пылан дæттын æмæ йæ дзурын. Тексты аивгæнæн дзырдтæ бæрæг кæнын.

Дзурын. Диалогон ныхас.

Диалогон ныхасы архайын. Искæй хъуыды дарддæр хæцца кæнын, æххæст кæнын. Хъæугæ информацимæ хъусын зонын, фæрстытæ дæттын, хъуыды дарддæр хæцца кæнын. Цымыдисдзинад æвдисын. Арфæ кæнын, хатыр курын.

Дзурын. Монологон ныхас

Исты хабар хъусын кæнын, хи цæстæнгас æвдисгæйæ. Хъуыды æмбарын кæнын, бæлвырд кæнын. Дзургæйæ, разыдзинад кæнæ æнæразыдзинад æвдисын. Тексты хæйттæ логикон æгъдауæй раст æвæрын. Лæвæрд хъуыдыйæдтæй текст аразын. Нывмæ гæсгæ радзырд хъуыды кæнын. Диалогон ныхас монологонæй ивын.

Кæсын

Текст аив æмæ раст кæсын. Текст хицæн хъуыдыйæдтыл дих кæнын. Текстæн райдайæн æмæ кæрон хъуыды кæнын. Тексты мидисмæ гæсгæ фæрсын, фæрстытæн дзуæппытæ дæттын. Тексты сæйраг хъуыды иртасын. Текстæн сæргонд хъуыды кæнын.

Фыссын

Алыхуызон фæлтæрæнтæ æххæст кæнын. Æрдзы æрфыст аразын. Текст кæсгæйæ, ног дзырдтæн сæ нысаниуджытæ æмбарын кæнын.

Лæвæрд схемæмæ гæсгæ хуымæтæг хъуыдыйæдты алы хуызтæ аразын. Чысыл тексты мидис хи ныхæстæй фыссын. Сюжетон нывмæ гæсгæ чысыл радзырд хъуыды кæнын æмæ фыссын.

III. Сæйраг домæнтæ 4-æм къласы скъолазауты зониндзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæм

Скъоладзаутæ хъуамæ зоной:

- 4-æм къласы ирон æвзаджы грамматикæйæ цы темæтæ сахуыр кодтой, уыдонæн сæ сæйрагдæрты раиртæстытæ;
- вазыгджын дзырдты тыххæй æмбарынад, сæ растфыссынад;
- ныхасы хæйтты тыххæй æмбарынад;
- номдарты тасындзæг иууон æмæ бирæон нымæцты, сæ растфыссынад;
- миногонты нысаниуæг, сæ тасындзæг;
- цæсгомон номивджытæ, сæ тасындзæг æмæ растфыссынад;
- мивдисджыты ивынад цæсгæмттæ, афонтæ æмæ нымæцтæм гæсгæ (æргомон здæхæны);
- фæрсдзырды иумæйаг æмбарынад;
- хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ бæттæгтæ *æмæ, фæлæ, та*-имæ;
- вазыгджын хъуыдыйæдтæ бæттæгтæ *æмæ, фæлæ, та*-имæ;
- сидæн; æрхæцæн нысæнттæ сидæнимæ;
- комкоммæ ныхас; æрхæцæн нысæнттæ комкоммæ ныхасы.

Скъоладзаутæ хъуамæ арæхсой:

- орфографион æмæ каллиграфион æгъдауæй 70–80 дзырдæй арæзт текст раст фыссынмæ;
- вазыгджын дзырдтæн сæ аразаг хæйттæ бæрæг кæнынмæ;
- синонимтæ æмæ антонимтæй пайда кæнынмæ;
- номдартæ тасындзæг кæнынмæ;

- миногонты тасындзæджы хицæндзинæдтæ амоньнмæ;
- цæсгомон номивджытæй ныхасы раст пайда кæнынмæ;
- мивдисджытæ ифтындзæг кæнынмæ;
- фæрсдзырдтæ фæрстытæм гæсгæ иртасынмæ;
- æмхуызон уæнгтимæ æнæ бæттæгтæй æмæ бæттæгтæ *æмæ, фæлæ, та*-имæ хъуыдыйæдтæ аразынмæ;
- бæттæгтæ *æмæ, фæлæ, та*-имæ вазыгджын хъуыдыйæдтæ аразынмæ;
- комкоммæ ныхас хъæлæсы уагæй хицæн кæнынмæ æмæ аразынмæ;
- исты цау кæнæ фæзынд чысыл радзырды хуызы ныффыссынмæ;
- сидæн хъæлæсы уагæй æмæ æрхæцæн нысæнттæй хицæн кæнынмæ;
- пъланмæ гæсгæ æмæ æнæ пъланæй сочиненитæ æмæ изложенитæ фыссынмæ;
- диалог æмæ монологон ныхас аразынмæ
- тексты сæйраг хъуыды бæрæг кæнын æмæ йæ хæйттыл дих кæнынмæ;
- текстæн сæргонд хъуыды кæнынмæ;
- радзырдтæ цæттæ райдайæн æмæ цæттæ кæронмæ гæсгæ фыссынмæ;
- текстæн лексикон анализ кæнынмæ.

Дзырдуатон минимум ирон æвзагæй райдайæн кълæстæн

Фыццаг кълас Номдартæ

Не скъола: ахуыргæнæг, ахуыргæнинаг, бандон, бæрæггæнæн, дуар, кълас, партæ, скъапп, стъол, фыссæн фæйнаг æ. æнд.

Ахуыргæнæн дзауматæ: кърандас, пьартфел, растхахгæнæн, ручкæ, тетрад, фыстхалæн, чиныг.

Бинонтæ: æрвад, æфсымæр, баба, бинонтæ, мад, нана, фыд, хæрæфырт, хо.

Адаймаджы буары хæйттæ: æвзаг, æрфыг, дæндаг, дзых, къах, къух, роцъо, рус, сæр, фындз, хъус, цæсгом, цæст.

Уæлæдарæс: кæлмæрзæн, кофтæ, къаба, пьалто, сæрбæттæн, хæдон, хæлаф, худ, хъуырбæттæн.

Хæдзарон фос: бæх, байраг, гæды, куыдз, род, сæгъ, сæныкк, уæрыкк, фос, фыс, хуы, хъуг, хъыбыл.

Хæдзарон мæргътæ: бабыз, гогыз, карк, уасæг, хъаз, цъиу.

Сырдтæ: арс, бирæгъ, домбай, зыгъарæг, рувас, тæрхъус, тигр.

Халсартæ: булкъ, джитъри, картоф, къабуска, нуры, пьæмидор, уырыдзы, хъæдур, хъæдындр, цæхаера.

Дыргътæ: алтъами, æхсынцъы, бал, кæрдо, къомси, курага, фæткъуы, чылауи.

Гагадыргътæ: æрыскъæф, дзедыр, мæнæргъы, уагъылы, хъæлæрдзы, хъалгъæн.

Къуырийы бонтæ: къуырисæр, дыццаг, æртыццаг, цыппæрæм, майрæмбон, сабат, хуыцаубон.

Афæдзы афонтæ: зымæг, сæрд, уалдзæг, фæззæг.

Æрдзы фæзындтæ: арвæрдын, æхсæв, бон, дымгæ, къæвда, мит, уарын.

Терминтæ: æмхъæлæсон мыр, баст ныхас, дамгъæ, дзургæ ныхас, мыр, ныхас, сæргонд, стъæлф, уæнг, фарсты нысан, хъæлæсон мыр, хъæры нысан, хъуыдыйад, цавд.

Миногонтæ

Æрвхуыз, кæрдæгхуыз, копрадзхуыз, морæ, урс, сау, сырх, бур, цъæх.

Мивдисджытæ

Ахуыр кæнын, æвдисын, ауындзын, æфснайын, æххуыс кæнын, æхсын, бадын, кæнын кæсын (чиныджы), кусын, лæууын, нымайын, сæрфын, бадын, стын, сыгъдæг кæнын, тонын, уарзын, уынын, фыссын, хæрын, цæрын, цæуын.

Нымацонтæ

Иу, дыууæ, æртæ, цыппар, фондз, æхсæз, авд, аст, фараст, дæс, иуæндæс, дыууадæс, æртындæс, цыппæрдæс, фынддæс, æхсæрдæс, æвддæс, æстдæс, нудæс, дыууын (ссæдз).

Æнгом дзырдбæстытæ

Дзырд дæттын, бæстæ сæрыл сисын, коммæ кæсын, худæгæй мæлын, салам дæттын.

Æнæдихгæнгæ дзырдбæстыгæ

Ныййарæг зæхх.

Салам дæттыны æмæ фæндарасты ныхæстæ

Дæ райсом хорз. Дæ бон хорз. Де 'зæр хорз. Æгас цу. Фæндараст. Хæрзбон. Хæрзæхсæв. Хорзæй баззай.

Дыккаг кълас

Номдартæ

Амонд, арфæ, архайд, астæу (буары хай), ахсæн (буары хай), ахуырад, аххос, æрдз, æгъдау, æмбал, æмбæрзæн, æмбырд, æмгар, æмдзæвгæ, хъæлæсон, æмхъæлæсон, æрдхорд, боныхъæд, дæгъæл, дохтыр, дукани, дыргъдон, къабаз (цонг), къабаз (хæстæг), къухмæрзæн, нывгæнæг, ныййарæг, пысыра, рæстдзинад, рынчындон, рудзынгæмбæрзæн, сауцъиу, скъуыддзаг, текст, уад (тыхджын дымгæ), уæладзыг, уынæр, фарст, фæз, фæллой, фæлтæрæн, фæндон, фыстæг, хос, хъазт, хъызт, царв, цæхæрадон, цъар.

Миногонтæ

Æрыгон, бæрзонд, гыццыл, лæмæгъ, мадæлон, нард, ныллæг, райдзаст, рæвдз, рог, сæрæн, уалдзыгон, уырыссаг (æвзаг), фæлурс, хæрзад, хъæбæр, хъæдын, хъæздыг, цыбыр, чысыл.

Мивдисджытæ

Архайын, æмбæрзын, æмбырд кæнын, бæттын, æппарын, æфтауын, кæнын, кæрдын, кæсын (рудзынгæй), кусын, ныв кæнын, лæууын, уынæр кæнын, фæллаын, фæллой кæнын, хинымæр кæсын.

Нымæцонтæ

Æртын, цыппор, фæндзай, æхсай, æвдай, æстай, нæуæдз, сæдæ.

Æнгом дзырдбæстыгæ

Æнхъæлмæ кæсын, дзыхыл хæцын, зæрдæ æвæрын, зæрдыл дарын, маст исын, ныхмæ дзурын, раджыма-раджыма, сæр бахъæуын, хатыр курын, худагæй маэлын, хъус дарын, хъуыдыты аныгъуылын, цæст уарзы æ. æнд.

Терминтæ

Æрфыстон текст, таурæгъон текст, текст-тæрхæттæ, сæйрат, зæгъинаг.

Æртыккаг кълас

Номдартæ

Аз, аходæн, ахорæг, ахорæн, аххос, æвзаг (кæрæдзи æмбарыны фæрæз), æмбисонд, æмбырдгонд, æппаринаг, æрмæг, æртæкъуымон (термин) æууæл, æфтауинаг (нымæц), æцæгдзинад, дæнцæг, дихгæнæг, дихгæнинаг, зæгъинаг, кадаг, кæронбæттæн, картофджын (чъири), кæсæндон, лæгдзинад, мадзал, мивдисæг, миниуæг, мыггаг, мызд, ногдзинад, номдар, ныгуылæн, нымаинаг (нымæц), нымайæг, ныфс, постхæссæг, разæфтуан, рауагъд, рауагъдад, рæсугъддзинад, сæйрат, сæкæрдон, скæсæн, сæрæндзинад, сæрибардзинад, сихор, сом, ссад, стæг, сусæгдзинад, сыбыртт, сыгъдæгдзинад, тæшпуддзинад, тæрхæг, термин, уарзт, сыгъдæгдзинад, уаринаг (термин), уац, уидаг, фарст, фыссæг, хаткæнынад (термин), хæдзарæд, хæларæд, хæлардзинад, хæлуарæг, хæринаггæнæг, худт, хурмæзилæг, хуссар, хуыссæг, хынцинаг, хъæбатыр, хъуыды, хъуыдыйад, цæгат, цæрæнбон, цæстæнгас, цæугæдон, цæхæраджын (чъири), циндзинад.

Миногонтæ

Аив, амондджын, æгъдауджын, æзылангон, аххосджын, æдас, æнæгъдау, æнкъард, бирæнысаниуæгон, бирæуæнгон, бынæттон, вазыгджын, дæргъвæтин, зондджын, зылангон, иунысаниуæгон, кадджын, куыстуарзаг, мæллæг, ныфсджын, сауæрфыг, сау-сауид, сæйраг, сæкæрджын, сæрибар, стонг, таурæгъон, уидагджын, фарстон, хæдзарон, хинæйдзаг, хуызджын, хуымæтæг, хъæбатыр, цæхджын.

Мивдисджытæ

Абарын, амонын, аразын, аходын, ахорын, ахсын, æмбырд кæнын, æфтауын, æнкъард кæнын, дих кæнын, кусын кæнын, нымайын, фыссын, рауадзын, æхгæнын, сбæрæг кæнын, сихор скæнын, стонг уæвын, сыгъдæг кæнын, уарзын, уарын, фæрсын, хатт кæнын, (хæларæй) цæрын, хынцын, хъуыды кæнын, цæрын, цин кæнын.

Æнгом дзырдбæстытæ

Дзырд æххæст кæнын, зæрдæ барухс, зæрдæ райы, иу боны куыстæй цæрын, йæ уд йæ къæхты бынæй атахт, йæ тых йæ бонæй, хи дарын зонын, хъуыдыты аныгъуылын, цæст дарын, цæсты фæныкъуылдмæ, цыбыр къух, цины хъуыддæгтæ, Сабыр малы хæйрæг бады (æмбисонд).

Арфæйы ныхæсты

Дæ цæрæнбон бирæ. Арфæйаг у (ут).

Цыппæрæм кълас

Номдартæ

Абзац, агъуыст, адæмышатт, адджинаг, аивад, алтъами, æндах, æнус, æрфыст, бастдзинад, булæмæргъ, дыкъæдзыгтæ, дыстæлф, дзывылдар, дзырднат, ерыс, зындзинад, къахвæндаг, къæрных, къухдарæн, мидис, мыхуыр, намыс, номивæг, нывкæнынад, нысан, равдыст, разамонæг, развæндаг, рауадзæг, сахат, сахатгæнæг, сæлфынæг, сæргълаууæг, сидæн, тæлмац, тæлмацгæнæг, тæрккъæвда, тымбылæг, уаддымгæ, уарзондзинад, уацмыс, уацхъуыд, уæздандзинад, уæнг, фæлварын, фæлгонц, фæллойдæнæг, фæрсдзырд, фæсивæд, фæсномыг, фидæн, фиппаинаг, фыдæлтæ, хатдзæг, хауæн, хæслæвæрд, хурныгуылæн, хурныгуылд, хурыскаст, хурыскæсэн, хъæбул, хъæубæстæ, хъуыддаг, цавд, цæрæнбынат.

Миногонтæ

Адæмон, алыхуызон, æвзæр, æддагбынатон, æнад, æнæгæды, æнарæхст, æнæгъдау, æнæниз, æргомдзырд, æмхуызон, æрвхуыз, æргом, æмраст, æхсæнадон, дæттынон, дывæргонд, иртæстон, къæрцхъус, къæсхуыр, мæйрухс, мидисджын, мыхуыргонд, намысджын, номон, нырыккон, нысангонд, растзæрдæ, саудалынг, саузæрдæ, сауцъар, сæрибаруарзаг, сæрыстыр, сыгъдæгзæрдæ, сырх-сырхид, тематикон, уæздан, урс-урсид, фæллойдæн, фæллойдæнæг, фæлмæндзураг, фæсарæйнаг, хæрзæгъдау, хæрзконд, хурыскæсæйнаг, хуссайраг, хуызæнон, цæдисон, цæстуынгæ.

Мивдисджытæ

Æвзарын, æлхæнын, æууæндын, æргом кæнын, æртæхын, æртонын, æрттивын, æрфыссын, бæттын, баиу кæнын, баталынг ис, дарын (фос), дарын (æхца искаемæй), дарын (зæрдыл), дызæрддыг кæнын, ерыс кæнын, иртасын, мыхуыр кæнын, ныв кæнын, нысан кæнын, æвдисын, тасындзæг кæнын, тындзын, хатдзæгтæ кæнын.

Номивджытæ

Æз, уый, мах, сыхах, уыдон, ацы, адон, кæцы.

Фæрсдзырдтæ

Абон, алкæд, æнæбары, æвиппайды, æдзух, æрæджиау, бынай, галиуæрдæм, дард, дæле, дæлиау, иннæрддыгæй, иу чысыл, никуы, райсом, раджы, разæй, рахизæрдæм, сабыргай, тагъд, тынг, уæле, уæлиау, уырдыгмæ, уым, уырдыгæй, фале, фæсте, хæрдмæ, хинымæр, хорз.

Æнгом дзырдбæстытæ

Бар нæ дæттын, дзуапп дæттын, зæрдæхудты цауын, зæрдиаг салам, къах æрæвæрæн дзы нæй, сæрæй дуæрттæ кæнын, сыгъзæрин къухты хицау, тæмæнтæ калын, хъус дарын, цæхæртæ калын, циныл цин æфтауын, чысылæй-стырæй.

Æмбисæндтæ: Æргом ныхас хæлардзинад нæ халы. Донласт хуылыдзæй нал тæрсы. Зивæджы мад мæгуыр у. Иумæйаг тых дур халы. Раттаджы къух райсаг у. Раст дзырдæн æмбал нæй. Тыхæй ницы бакæнæн ис.

Ирон æвзаджы программæ 5–11-æм кълæстæн

Æмбарынгæнæн фыстæг

Цæгат Ирыстоны ис дыууæ паддзахадон æвзаджы: ирон æмæ уырыссаг. Ирон æвзагæй адæм пайда кæнынц се ’рвылбоны царды æмæ æхсæнадон-политикон, барадон, наукон, культурон архайды, ахуырады æмæ аивадон сфæлдыстады.

Ирон æвзаг бæтты алы дугты царæг адæмы фæлтæртæ.

Ирон æвзаджы лексикон-грамматикон, стилистикон фæрæзтæ сты хъæздыг, йæ аивадон-нывгæнæн мадзæлттæ – бирæ æмæ ахадгæ. Уымæ гæсгæ æвзаг дзуапп дæтты царды домæнтæн, йæ размæ æвæрд хæстæ æнакъуылымпыйæ æххæст кæны. Йæ ахуыр кæнын ахъаз у уырыссаг æвзаг хуыздæр æмæ æнцондæрæй базонынæн дæр.

Ахуырадон предмет «Ирон æвзаг» скъоладзаутæн дæтты зонындзинæдтæ мадæлон æвзаджы тыххæй, амоны, æвзагæй алыхуызон уавæрты куыд пайда кæнын хъæуы, уый.

Ирон æвзаг скъолайы ахуыр кæныны сæрмагонд **нысæнттæ** сты скъоладзаутæм рæзын кæнын æвзагон, коммуникативон æмæ лингвистикон компетенцитæ.

Æвзагон компетенци у зонын, мадæлон æвзаджы арæзт æмæ дзы куыд пайдагæнæн ис уый, литературон æвзаджы сæйраг нормæтæ, æвзаг æмæ ныхасы аивдзинад.

Коммуникативон компетенци нысан кæны мадæлон æвзагæй ныхасы алыхуызон уавæрты, ныхасы темæ æмæ нысæнттæм гæсгæ пайда кæнынмæ арæхсын, зонын дзургæ æмæ фысгæ ныхасы культурайы бындуртæ.

Лингвистикон компетенцимæ хауынц скъоладзауты зонындзинæдтæ наука «Ирон æвзаг»-ей, йæ хæйтты æмæ æвзаг наукон æгъдауæй ахуыр кæныны нысæнттæ, стæй, ирон æвзаджы фæрстытæ цы ахуыргæндтæ иртæстой, уыдоны тыххæй ёрмæг.

Ирон æвзаджы курсы мидис 5–11-æм кълæсты æнгом баст у ахуыры хæстимæ. Уый домæ, цæмæй ахуырдызæутæ фаг зонындзинæдтæ райсой æвзаджы æппæт хæйттæй дæр: фонетикæ, орфоэпи, лексикæ, фразеологи, морфемикæ,

морфологи, синтаксис, стилистикæ æмæ ныхасы культурайæ; зоной мадæлон æвзаджы ахадындынад, йæ ахуыр кæныны истори, йæ диалекттæ æмæ ныхасыздæхтытæ; æвзаджы фысгæ æмæ дзургæ формæтæ, баст ныхас цавæр у æмæ, йæ рæзын кæныны куыст цы æмбарынадтыл æнцой кæны, уый æ. а. д.

Уымæй уæлдай, скъоладзаутæм хъуамæ зонындзинæдтæ уа графика, орфографи æмæ пунктуацийы тыххæй, æмæ сæ практикон хуызы пайда кæнынмæ арæхсой.

Программа æнцой кæны ахæм домæнтыл: ахуыры æрмæг хъуамæ зынаембарæн ма уа, æнцайа æвзаджы теорийыл; ахуыры къæпхæнты 'хсæн уа бастдынад.

Алы къласы программа дæр арæзт у æртæ хайæ: 1) æвзагон æмæ 2) коммуникативон компетенцитæ; 3) сæйраг домæнтæ ахуыргæнинагты зонындзинæдтæ æмæ арæхстдынадтæм.

Алы темæйы фæстæ дæр цы сахæтты нымæц амынд цæуы, уымæн ис фылдæр кæнæ къаддæргæнæн ахуырты уавæртæм æмæ скъоладзауты цæттæдзынадмæ гæсгæ.

Кълæстæм гæсгæ ирон æвзаджы æрмæг дихгонд цæуы, афтæ:

5-æм, 6-æм æмæ 7-æм кълæсты ахуыр кæнынц фонетикæ, орфоэпи, графика, орфографи, лексикæ, морфемикæ æмæ морфологи, синтаксис, пунктуаци, ныхасы культурæ æмæ стилистикæ.

Синтаксисы курс æххæстæй æмæ стилистикæ ахуыр кæныны предметтæ сты 8-æм æмæ 9-æм кълæсты.

10-æм къласы ахуырдыдзаутæ лæмбынагдæр ахуыр кæнынц, 4–9-æм кълæсты фонетикæ, орфографи, лексикæ, фразеологи, дзырдарæзт, фразеологи, морфологи, синтаксис, ныхасы культурæ æмæ стилистикæйæ цы базыдтой, уый; арфдæр кæнынц сæ зонындзинæдтæ æвзаджы теорийæ хицæн фæрстытæ.

11-æм къласы скъоладзаутæ сæ зæрдыл лæууын кæнынц, 5–10-æм кълæсты синтаксис æмæ пунктуацийæ, ныхасы культурайæ, стилистикæйæ, текстæй цы æрмæг сахуыр кодтой, уый.

Алы кыласы программæ дæр райдайы ирон æвзагзонынадимæ баст фæрстытæй. Уыдон скъоладзауты цымыдис кæнынц ирон æвзаг ахуыр кæнынмæ.

Программæйы лавæрд цауынц сахæттæ ахуыры азы райдианы æмæ йæ карон рацыд æрмæг зардыл æрлæууын кæнынæн. Уымæй уæлдай ма ахуыргæнæджы хæс у æрмæг алы темæйы фæстæ дæр фæлхат кæнын.

Ирон æвзаджы курсы хæйттæ скъолайы хъуамæ ахуыр кæной кæрæдзиуыл бастæй. Зæгъæм, 5-æм кыласы, ныхасы хæйттæ иртасыны фарсты размæ ахуырдаутæн базонын кæнын хъæуы хъуыдыйады уæнгтæ.

8–9-æм кыласты синтаксисы æрмæг та æнцой кæны, морфологийæ 5–6-æм кыласты цы базыдтой, ууыл. Орфографи æмæ морфологийы фæрстытæ хуыздæр бамбарыны тыххæй скъоладзаутæ хъуамæ раздæр базоней дзырдты мырон конд, мырты ивынад, ома фонетикайы фæрстытæ.

Æнæ рæдыдæй фыссынæн стыр æххуыс у дзырдты арæзт зонын. Дзырдарæзты фæрстытыл æнцой кæнын хъæуы, ныхасы хæйттæ ахуыргæнгæйæ дæр. Æргом здахын хъæуы дзырдæн йæ уидаг, фæсæфтуан æмæ карон агурынмæ, æмуидаг дзырдтæ хъуыды кæнынмæ.

Пунктуацийы фæрстытæ амоньны тыххæй ахуыргæнæджы хæс у алыхуызон хъуыдыйæдтæ, дзырдтæ æмæ хуымæтæг хъуыдыйæдты бастдзинæдтæ æвзарын кæнын.

Алы темæ сахуыр кæнын фæстæ дæр аразын хъæуы контролон куыстытæ; стыр темæтæй раттæн ис дыгай куыстытæ.

Скъолайы сæйрагдæр ахуыргонд цауы ирон литературон æвзаг, уымæ гæстæ æппæты æнгомдæр бастдзинæдтæ ирон æвзагæн куыд предметæн ис литературæимæ. Арæхдæр æвзагон æрмæг ист цауы ирон аивадон уацмыстæй; уымæ, скъолайы литературæйы программæйы цы тексттæ амынд ис, уыдонæй дæр. Се 'рмæгæй пайдагæнгæйæ, æвзарст цауынц дзырдты лексикон, грамматикон æмæ стилистикон миниуджытæ, хъуыдыйæдтæ æмæ текстты хæйтты бастдзинæдтæ. Æвзаг æмæ литературæйы бастдзинад вазыгджын у ныхасы рæзтыл кусгæйæ дæр.

Алы къласы программæйы дæр сахæтты фæндзæм хай лæвæрд у ныхасы рæзтæн. Ныхасы рæзтыл кусыны темæтæ æмхуызон уæрст цæуынц грамматикон æрмæгыл, æмæ сын уымæ гæсгæ программæйы хицæнæй сахæттæ амынд нæй.

Программæйы аккаг бынат бацахста ныхасы компетенци рæзын кæныны фарст. Ацы куыст программæйы домæнмæ гæсгæ алыхуызон кълæсты хъуамæ цæуа алыхуызон темæтæй: «Ахуырад Уæрæсейы æмæ фæсарæнты», «Ирыстон, Уæрæсе æмæ æндæр бæстæты хъуыстгонд адæймагтæ», «Æрдз æмæ адæймаг», «Удварны хæзнатæ», «Фæлладуадзæн рæстæг», «Истори æмæ культурайы хабæрттæ», «Ирыстоны индустри», «Ирон бæрæгбонтæ», «Дунейы диссæгтæ» æ. а. д.

Ацы æмæ æндæр темæтæй урокты цы сæрмагонд тексттæ лæвæрд ис, уыдоны бындурыл ахуыргæнæг скъоладзаутæн, иуæй, грамматикон æрмæг амоны, иннæмæй та сæ ахуыр кæны ууыл, цæмæй хорз базоней сæ хъуыдытæ карæдзиуыл бæттын, фарстæн æххæст дзуапп дæттын, темæйы мидис æргом кæнын, текст нысаниуæгджын хæйттыл дих кæнын æ. æнд.

Уæлдай тынгдæр хъус дарын хъæуы скъоладзауты изложæнтæ æмæ сочинæнтæм. Сæ темæтæ сын æвзаргæйæ, архайын хъæуы, цæмæй уыцы куыстытæ æххуыс уой фæллойдон, идейон æмæ этикон хъомылады.

Архайын хъæуы ууыл, цæмæй скъоладзауты фысгæ куыстыты ма уа уæлдай дзырдтæ, сæ фыст дзуапп дæтта литературон æвзаджы нормæтæн, уа ирд.

Хъуамæ скъоладзаутæ базоней раст кæсыны фæтк. Архайын хъæуы ууыл, цæмæй алы текст, алы хицæн хъуыдыйад дæр скъоладзаутæ кæсой аив æмæ раст интонациимæ.

Цæмæй скъоладзаутæ раст æмæ æнæ рæдыдæй фыссын базоней, уый тыххæй пайда кæнын хъæуы хицæн хъуыдыйæдтæ æмæ дзырдтæй дæр, стæй æнæхъæн тексттæй дæр, уымæн æмæ текст у æппæты ахадгæдæр мадзал грамматикон иуæджы функционалон нысаниуæг ныхасы мидæг раргом кæнынæн.

Архайын хяауы, цамай сываллатта, текстта фысгайа, армаг исой сахи ахсанадон куысты фалтарддинадай, са бинонты цардай, са райгуыраен хяау, горат каенæ ардзима баст армагай, скъолайы цардай, амбалттима ахастдинадтай æ. анд.

Ахуыры растаг пайда канын хяауы алыхуызон цастуынга армагай: таблицадай, карточкадай, нывтай, аудиоармагай, диафильмтай, компьютерай.

Уроктай уалдай ма канын хяауы консультацита, семинарта, беседата, грамматикон хязтыта, олимпиадата амё андёр куысты хуызта.

Программайы 77–80 фарстыл амынд сты, 5–11-æм къласты коммуникативон арахстдинадта рæзын канынæн цы ныхасы сферата амæ тематика райсаен ис, уыдон.

5-æм кълас

(къуыри – 3 сах., æдæппæт – 102 сах.)

I. Æвзаг æмæ ныхасы тыххæй зонындзинæдтæ

Æвзаг – адæмæн сæ кæрæдзийы æмбарыны сæйраг фæрæз

(6 сах.)

Æвзаг, ныхас. Мадæлон æвзаг. Уырыссаг æвзаг. Мадæлон æвзаг ахуыр кæныны фæрæзтæ. Ахуыргæнæн чиныджы ахадындынад.

1 – 4-æм къласты рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын

(10 сах.)

Дзырды хæйттæ. Дæргъвæтин æмхъæлæсонты растфыссынад дзырды уидаджы, разæфтуан **ны**-йы фæстæ, фæсæфтуантæ **-аг**- æмæ **-он**-ы разæй.

Номдарты тасындзæг. Хауæнты кæрæтты æмæ номдарты бирæон нымæцы растфыссынад.

Цæсгомон номивджытæ (æххæст хуызы). Сæ растфыссынад.

Мивдисджыты ивынад цæсгæмттæм æмæ нымæцтæм гæсгæ нырыккон, ивгъуыд æмæ суинаг афонты (æргомон здæхæны). Мивдисджыты кæрæтты растфыссынад æргомон здæхæны ивгъуыд æмæ суинаг афонты.

Текст. Тексты темæ; стильтæ.

Синтаксис. Пунктуаци

(22 сах.)

Синтаксисы сæйраг иуæгтæ: дзырдбаст, хъуыдыйад, текст.

Пунктуаци куыд æвзагзонынады хай.

Дзырдбаст. Сæйраг æмæ дæлбар дзырдтæ дзырдбасты мидæг.

Хъуыдыйад. Хуымæтæг хъуыдыйад. Хъуыдыйады хуызтæ загъды нысанмæ гæсгæ: таурæгъон, фарстон, разæнгардгæнæн. Хъæрон æмæ æнæхъæрон хъуыдыйæдтæ. Æрхæцæн нысæнттæ хъуыдыйады кæроны (зæрдыл лæууын кæнын). Хъуыдыйады грамматикон бындур.

Хъуыдыйады сæйраг уæнгтæ: сæйрат, зæгъинаг. Хъуыдыйады фæрссаг уæнгтæ: æххæстгæнæн, бæрæггæнæн æмæ фадатон дзырдтæ (хицæн хуызтыл сæ нæ дихгæнгæйæ). Хуымæтæг даргъ æмæ хуымæтæг цыбыр хъуыдыйæдтæ.

Хъуыдыйæдтæ æмхуызон уæнгтимæ (æнæ бæттæгтæй æмæ бæттæгтæ *стæй, æви, науæд*-имæ). Къæдзыг хъуыдыйады æмхуызон уæнгты 'хсæн. Дзырдбаст æмæ хъуыдыйады синтаксисон æвзæрст.

Сидæн. Æрхæцæн нысæнттæ хъуыдыйады сидæнимæ.

Бавæргæ дзырдтæ (*æвæццæгæн, æнхъæлдæн*) æмæ дзырдбæстытæ.

Вазыгджын хъуыдыйад. Вазыгджын хъуыдыйад бæттæгтимæ (дыууæ сæйраг уæнгимæ алы хуымæтæг хъуыдыйады дæр). Къæдзыг вазыгджын хъуыдыйады хуымæтæг хъуыдыйæдты 'хсæн *бæттæгтæ æви, стæй, уæддæр, уымæн семæ*-йы разæй.

Комкоммæ ныхас. Авторы дзырдтæ комкоммæ ныхасы разæй æмæ йæ астæу; æрхæцæн нысæнттæ комкоммæ ныхасимæ.

Диалог. Тире диалоджы репликаеты разæй.
Текст. Тексты темæ; стильтæ.
Синтаксисон æвзæрст.

Фонетика, орфоэпи, графика æмæ орфографи (14 сах.)

Фонетикайы æмбарынад. Мыр æмæ дамгъæ. Мырты равзæрд.

Хъæлæсон æмæ æмхъæлæсон мырты равзæрды хицæндзинадтæ.

Хъæлæсон мыртæ. Тыхджын æмæ лæмæгъ хъæлæсонтæ. Хъæлæсонтæ *e, o, y* æмæ æмхъæлæсон *y*-йы растфыссынад дзырдты райдайæны. Дамгъæтæ *ё, ю, э, я* уырыссаг æвзагæй æрбайсгæ дзырдты æмæ сæ мырон нысаниуджытæ.

Æмхъæлæсонтæ. Зылангон æмæ азылангон æмхъæлæсонтæ. Сонорон æмхъæлæсонтæ. Дæргъвæтин æмхъæлæсонтæ, æмхъæлæсонты къордтæ, сæ растфыссынад. Æмхъæлæсонтæ *дз, ц, з, с*-йы растдзурынад.

Хъæлæсонты фембæлд дзырды кæрон æмæ иннæ дзырды райдайæны. Сæ растфыссынад. *Æуæ*-йы æлвæстад æмæ *йæ* растфыссынад. *Уæ*-йы растфыссынад.

Уæнг. Дзырд иу рæнхъæй иннæмæ хæссыны æгъдæуттæ.

Цавд. Цавды æгъдæуттæ хицæн дзырдты. Цавд адæймæгты нæмтты. Цавд уырыссаг æмæ æндæр æвзагтæй æрбайсгæ дзырдты. Иумæйаг цавд цалдæр дзырдыл.

Графика куыд æвзагзонынады хай. Алфавит. Къухфыст æмæ мыхуыргонд дамгъæ; стыр æмæ чысыл дамгъæ (зæрдыл лæууын кæнын). Каллиграфи. Орфографийы тыххæй æмбарынад.

Дзырды фонетикон æвзæрст.

Орфографион æвзæрст.

Орфографион дзырднат.

Лексика (12 сах.)

Лексикологи куыд æвзагзонынады хай. Дзырд – лексикайы иуæг. Дзырды лексикон нысаниуæг. Иунысаниуæгон дзырдтæ. Дзырдты бирæнысаниуæгад. Дзырды комкоммæ æмæ ахæстæ нысаниуæг. Синонимтæ. Антонимтæ. Омонимтæ.

Дзырды лексикон æвзæрст.

Æмбарынгæнæн дзырднат.

Морфемикæ. Орфографи (12 сах.)

Морфемикæ куыд æвзагзонынады хай. Морфемæ куыд дзырды тæккæ къаддæр нысаниуæгджын хай. Æмуидагон дзырдтæ. Бындур æмæ кæрон. Афтид кæрон. Уидаг, разæфтуан, фæсæфтуан æмæ кæроны хæстæ дзырды мидаг. Дзырдты морфемон æвзæрст. Хъæлæсонты æмæ æмхъæлæсонты кæрæдзийы ивынад. Хъæлæсонты рахауд æмæ æлвæстад, дзырдтæм разæфтуантæ (*æ-, æнæ-, фæ-* æ. а. д.) æфтаугæйæ. Æмхъæлæсон мырты

æмхуызонад æмæ æзылангон æмхъæлæсон мырты рахызт зылангонтæм, дзырдтæм морфемæтæ æфтаугæйæ.

Дзырды морфемон æвзæрст.

Морфологи. Орфографи

(25 сах.)

Сæрмагонд æмæ æххуысгæнæг ныхасы хæйттæ

(1 сах.)

Номдар

(6 сах.)

Номдар куыд ныхасы хай. Номдарты синтаксисон хæстæ хъуыдыйады. Удджын æмæ æнæуд предметтæ æвдисæг номдартæ. Æрмæст иууон кæнæ æрмæст бирæон нымæцы чи вæййы, уыцы номдартæ. Номдарты бирæон нымæц аразыны хицæндзинæдтæ (райдайæн кълæсты кæй нæ ахуыр кодтой, уыдон), сæ растфыссынад. Сæрмагонд номдартæ. Стыр дамгъæ географион нæмтты, уынгты, фæзты, историон цауты нæмтты. Стыр дамгъæ æмæ дыкъæдзыгтæ чингуыты, газетты, журналты, нывты, кинонывты, спектакльты, литературон æмæ музыкалон уацмысты сæргæндты.

Миногон

(6 сах.)

Миногон куыд ныхасы хай. Миногонты синтаксисон хæстæ хъуыдыйады. Миниюæгæвдисæг æмæ ахастæвдисæг миногонтæ. Миногонты бæрцбарæнтæ, сæ арæзт æмæ сæ растфыссынад.

Нымæцон

(6 сах.)

Нымæцон куыд ныхасы хай. Нымæцонты синтаксисон хæстæ. Бæрцон æмæ рæнхъон нымæцонтæ. Дæсгæйттæй нымад.

Дзырдты морфологион æвзæрст

(1 сах.)

5-æм къласы рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын

(6 сах.)

II. Коммуникативон арæхстдзинæдтæ

Ныхасмæ хъусын æмæ йæ æмбарын

Тексты темæ æмæ йæ сæйраг хъуыды, стиль, текстмæ хъусгæйæ, бæрæг кæнын. Тексты хъæугæ информаци арын. Цалдæр тексты сæ хуыз æмæ сæ мидисмæ гæсгæ барын. Текстæн сæргонд хъуыды кæнын кæнæ æвзарын. Тексты мидисмæ гæсгæ фæрстытæн дзуæппытæ дæттын. Текстæн пълан аразын æмæ йæ дзурын. Тексты архайджытæн характеристикæ дæттын.

Дзурын. Диалогон ныхас

Текстмæ байхъусыны кæнæ йæ бакæсыны фæстæ йæ бындурыл ныхас аразын, диалогты архайын, хи фиппаинагтæ дзургæйæ æмæ æнкъарæнтæ æвдисгæйæ; нывтæм гæсгæ диалогтæ хъуыды кæнын.

Диалогты архайгæйæ (ныхасгæнгæйæ), хъæугæ информаци райсыны тыххæй фæрсын, фæрстытæн дзуæппытæ дæттын; разыдзинад, æнæразыдзинад, цымыдисдзинад æвдисын; æппæлын, фауын; курын, фæдзæхсын, бардзырд дæттын, уынаффæ кæнын; истæмæн, искæмæн аргъ кæнын. Хъусынгæнинаг (цауы, хабары тыххæй) фæбæлвырддæр кæныны тыххæй ног зонинагтæ хæссын.

Диалоджы алы хуызты архайгæйæ, пайда кæнын уæздан ныхасы фæрæзтæй.

Дзурын. Монологон ныхас

Ног æрмæгмæ хъусын кæнæ йæ кæсын æмæ йын йæ мидис æххæстæй кæнæ цыбырæй дзурын. Тексты мидис пъланмæ гæсгæ йе æнæ уымæй дзурын. Лæвæрд хъуыдыйæдтæй текст аразын. Нывмæ гæсгæ радзырд хъуыды кæнын, таурæгъон ныхас æмæ æрфыстæй пайдагæнгæйæ. Бинонты, æмбæлтты, литературон уацмысты архайджыты, бынæтты, æрдзы фæзындты æрфыстытæ аразын. Тексты лæвæрд информацийæ хи цæстæнгас æвдисын. Диалогон ныхас монологæй ивын. Ныхас кæнгæйæ, æвзæджы фæрæзтæ æвзарын, дзураг йæ размæ цы нысан, хæстæ æвæры, уымæ гæсгæ. Хъуыдытæ зæгъыны тыххæй ног дзырдтæй, фразеологизмтæй, дзырdbæстытæй, æмбисæндтæй, синонимон, антонимон мадзæлттæй, дзырдты хъæугæ нысаниуджытæй пайда кæнын.

Кæсын

Текст аив æмæ æмбаргæ каст кæнын, раст интонациимæ, амондын дзы ныхасы хуызтæ. Тексты мидисмæ гæсгæ фæрсын, фæрстытæн дзуæппытæ дæттын. Тексты темæ æмæ сæйраг хъуыды иртасын, сæргонд ын хъуыды кæнын. Текст хæйттыл дих кæнын, уыдонмæ гæсгæ хуымæтæг пълан (таурæгъон, фарстон хъуыдыйæдтæй) аразын. Тексты сæйраг дзырдтæ арын æмæ сын сæ мидис æмбарын кæнын. Текст кæсгæйæ, ног дзырдтæ амондын, сæ нысаниуджытæ сын æмбарын кæнын.

Фыссын

Алыхуызон фæлтæрагтæ æххæст кæнын. Тексты мидис цыбырæй кæнæ æххæстæй фыссын. Бинонты, æмбæлтты, цæрагойты литературон уацмысты архайджыты æрфыстытæ аразын. Нывмæ гæсгæ кæнæ, скъоладзау йæхæдæг цы федта, уый тыххæй таурæгъон сочинени фыссын. Таурæгъон тексттæ хи хъуыдытимæ (хи цæстæнгас æвдисгæйæ) цыбырæй кæнæ æххæстæй фыссын. Сочиненийæн йæ темæ, йæ сæйраг хъуыдымæ гæсгæ æрмæг æмбырд кæнын. Фыстæг, арфæтæ, къонвертыл адрес фыссын. Бондджы æрвылбонны хабæртты тыххæй фыссын. Рацыд æрмæджы бындурыл скъолайы газетмæ цыбыр уац фыссын, радио-, телеуац аразын.

III. Сæйраг домæнтæ 5-æм къласы скъоладзауты зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæм

Скъоладзаутæ хъуамæ зоной:

- 5-æм къласы цы темæтæ сахуыр кодтой, уыдонæн сæ сæйрагдæрты раиртæстытæ;
- цавд æвæрыны æгъдæуттæ дзырдтæ æмæ дзырдты къордтыл;
- æмхъæлæсонтæ *дз, ц, з, с*-йы растдзурынад;
- морфемæты хуызтæ, сæ хæстæ;
- дзырдты комкоммæ æмæ ахæсгæ нысаниуджытæ;
- æрмæст иууон кæнæ æрмæст бирæон нымæцы чи ваййы, уыцы номдарты тыххæй;
- номдарты бирæон нымæц аразыны хицæндзинæдтæ;
- миногонтæ хуызтæ æмæ сæ бæрцбарæнтæ;
- хъуыдыйады хуызтæ загъды нысанмæ гæсгæ;
- хъуыдыйады сæйраг æмæ фæрссаг уæнгтæ;
- хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ бæттæгтимæ *стæй, æви, науæд* æмæ æнæ бæттæгтæй;
- вазыгджын хъуыдыйæдтæ бæттæгтæ *æви, стæй, уæддæр, уымæн æмæ*-имæ;
- текстæ хуызтæ; стильты тыххæй;
- ирон æмæ дыгурон диалектты иуæй-иу грамматикон хицæндзинæдтæ;
- фонетикон, дзырдарæзтон, лексикон æмæ морфологион æвзæрстыты фæтк;
- ныхасы хæйтты синтаксисон хæстæ;
- рацыд орфографион æмæ пунктуацион æгъдæуттæ.

Скъоладзаутæ хъуамæ арæхсой:

- хъæлæсон æмæ æмхъæлæсон мыртæ раст дзурынмæ;
- дзырдтæ æмæ дзырдты къордтыл цавд æвæрынмæ;
- дзырдты комкоммæ æмæ ахæсгæ нысаниуджытæ кæрæдзийæ иртасынмæ æмæ сæ ныхасы пайда кæнынмæ;
- 2–4 адаймаджы кæм уа, ахæм диалоджы архайынмæ;
- диалогон ныхасæй монологон ныхас аразынмæ;
- 8–10 хъуыдыйадæй текст аразынмæ æмæ йæ дзурынмæ;
- лавæрд текстæ мидис пъланы æххуысæй кæнæ æнæ уымæй дзурынмæ;
- нывы мидисы тыххæй дзурын æмæ фыссынмæ, таурæгъон ныхас æмæ æрфыстæй пайдагæнгæйæ;
- текстæ мидисимæ баст фæрстытæн дзуапп дæттынмæ;
- текстæн хуымæтæг пълан аразынмæ æмæ йæ дзурынмæ;
- наукон, аивадон стильтæ бæрæг кæнынмæ;
- 3 минуты бæрц цы текстæ байхъусой, уый мидис æмбарынмæ;
- къорд ног дзырды цы текстæ уа, уый сæйраг мидис æмбарынмæ;
- прозаикон æмæ поэтикон тексттæ æмбаргæ каст кæнынмæ;
- сидæнимæ хъуыдыйæдтæ аразынмæ;
- комкоммæ ныхасимæ хъуыдыйæдтæ аразынмæ;
- рацыд æрфограммæтæ æмбарын кæнынмæ æмæ рæдыдтытæ раст кæнынмæ;

- минутмæ 90–100 дзырды кæсынмæ;
- хъусынгæнинаг, арфæйы ныхæстæ æмæ фыстæг фыссынмæ;
- нывмæ кæнæ фæрстытæм гæсгæ радзырд фыссынмæ;
- фонетикон, дзырдарæзтон, лексикон æмæ морфологион æвзæрст кæнынмæ;
- дзырдбаст æмæ хъуыдыйадæн синтаксисон æвзæрст кæнынмæ;
- лингвистикон дзырдуæттæй пайда кæнынмæ.

6-æм кълас

(къуыри – 2 сах., æдæппæт – 68 сах.)

I. Æвзаджы компетенци (I. Æвзаджы системæ)

5-æм къласы рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын (5 сах.)

Фонетикæ. Мырты дих. Алфавит. Уæнг. Цавд. Дзырды фонетикон æвзæрст.

Лексикæ. Дзырды лексикон нысаниуæг. Иунысаниуæгон æмæ бирæнысаниуæгон дзырдтæ. Синонимтæ. Антонимтæ. Омонимтæ.

Дзырдарæзт. Морфемикæйы æмбарынад. Дзырдарæзæг морфемæтæ. Æмуидагон дзырдтæ. Вазыгджын дзырдтæ. Дзырды морфемон æвзæрст.

Морфологи. Номдар. Миногон. Нымæцон.

Номдары грамматикон æууæлтæ. Номдарты бирæон нымæц аразыны хицæндзинæдтæ.

Миногон куыд ныхасы хай. Миногоны бæрцбарæнтæ.

Нымæцон куыд ныхасы хай. Бæрцон æмæ рæнхъон нымæцонтæ.

Синтаксис. Синтаксисы сæйраг иуæгтæ: дзырdbаст æмæ хъуыдыйад. Хуымæтæг хъуыдыйад. Хъуыдыйады сæйраг уæнгтæ. Хъуыдыйады синтаксисон æвзæрст.

Текст. Текст хæйттыл дих кæнын. Ныхасы стильтæ.

Лексикæ æмæ фразеологи

(5 сах.)

Æппæтадæмон дзырдтæ. Бындурон ирон дзырдтæ. Æндæр æвзæгтæй æрбайсгæ дзырдтæ. Диалектизмтæ. Профессионализмтæ. Архаизмтæ. Историзмтæ. Неологизмтæ.

Фразеологи куыд æвзагзонынады хай. Фразеологион дзырdbæстытæ. Фразеологион дзырдуат.

Лексикон æвзæрст.

Дзырдарæзт

(3 сах.)

Дзырдарæзты сæйраг мадзæлттæ ирон æвзаджы. Вазыгджын дзырдтæ; сæ растфыссынад.

Дзырдарæзтон æвзæрст.

Лексикæ æмæ фразеологи. Дзырдарæзт

Фæлхатынад (1 сах.)

Морфологи

(36 сах.)

Номдар

(5 сах.)

Номдары тыххэй рацыд аермаг зердыл аерлаууын кэнын. Номдарты дзырдарэзт фэсэфтуантэ *-дзинад-, -дон-, -ад-, -ыстон-, -он-* аема разэфтуантэ *ам-, дәл-, уәл-, мид-, раз-, фэс-ы* руаджы. Номдарты дзырдарэзт бындурма уыцы иу рэстэг разэфтуан аема фэсэфтуан афтауыны руаджы. Номдарты дзырдарэзт дзырдтэ (бындуртэ) кэрэдзимэ афтауыны руаджы. Цыбыргонд вазыгджын дзырдтэ. Аендэр ныхасы хэйттэ номдары ролы (субстантиваци). Номдарты растфыссынад.

Номдары морфологион аевзэрст.

Миногон

(5 сах.)

Миногоны тыххэй рацыд аермаг зердыл аерлаууын кэнын. Миногонты дзырдарэзт фэсэфтуантэ *-аг-, -он-, -джын-, -ын, -ыккон-, -гомау-* аема разэфтуантэ *ам-, аена-, а-, ад-ы* руаджы. Миногонты дзырдарэзт дзырдтэ (бындуртэ) кэрэдзимэ афтауыны руаджы. Миногонты дзырдарэзт бындурма уыцы иу рэстэг разэфтуан аема фэсэфтуан бафтауыны руаджы. Номдарты рахызт миногонтэм. Миногонты растфыссынад.

Миногоны морфологион аевзэрст.

Номдар, миногон аема нымэцоны фэлхатынад (1 сах.)

Нымэцон

(5 сах.)

Нымэцоны тыххэй рацыд аермаг зердыл аерлаууын кэнын. Дэсгэйттэй аема ссэдзгэйттэй нымад. Нымэцонты арэзт (хуымэтэг, вазыгджын, амад). Дихон аема мурон нымэцонтэ. Нымэцонты тасындзэг. Нымэцонты растфыссынад.

Нымэцоны морфологион аевзэрст.

Номиваг

(9 сах.)

Номиваджы тыххэй рацыд аермаг зердыл аерлаууын кэнын. Номивджыты нысаниуаг аема сә сәйраг грамматикон аеууәлтэ. Номивджыты дих сә амындма гәсгә. Номивджыты тасындзэг. Цәсгомон номивджыты аххәст аема цыбыр хуызтэ. Номивджыты растфыссынад.

Номиваджы морфологион аевзэрст.

Мивдисаг

(11 сах.)

Мивдисаджы тыххэй рацыд аермаг зердыл аерлаууын кэнын. Хуымэтэг аема вазыгджын мивдисджытэ. Мивдисаджы абәлвырд форма. Мивдисаджы разэфтуантэ. Мивдисаджы хуызтэ (аххәст / аенаххәст). Мивдисаджы здәхәнтэ. Мивдисаджы ифтынзәг фәдзәхстон здәхәны. Мивдисджыты растфыссынад.

Мивдисæджы морфологион æвзæрст.

6-ём къласы рацыд ёрмёг зёрдыл ёрлæууын кёнын (7 сах.)

II. Коммуникативон арæхстдзинадтæ

Ныхасмæ хъусын æмæ йæ æмбарын

Текстмæ байхъусыны фæстæ фæрстытæн дзуæппытæ дæттын; тексты темæ æмæ сæйраг хъуыды бæрæг кæнын. Текстæн хуымæтæг æмæ вазыгджын пълан аразын. Лæвæрд сæргондмæ кæнæ тексты мидисмæ гæсгæ темæ бæрæг кæнын.

Дзурын. Диалогон ныхас

Диалог йæ райдайæнмæ гæсгæ кæронмæ хæццæ кæнын. Нывмæ гæсгæ, бæлвырд темæ кæнæ ситуацимæ гæсгæ диалог аразын. Диалоджы архайгæйæ, фæрсын, фарстæн дзуапп дæттын. Пайда кæнын салам дæттыны, фæндараст кæныны, арфæ кæныны, бузныг зæгъыны ныхæстæй; разыдзинад кæнæ æнæразыдзинад æвдисын. Текстмæ гæсгæ фæрстытæ дæттын, афтæмæй диалог аразын.

Дзурын. Монологон ныхас

Дзургæйæ (фысгæйæ) хъуыдытæ логикон æгъдауæй кæрæдзиуыл бæттын. Пъланмæ гæсгæ (кæнæ æнæ пъланæй) текст хи ныхæстæй дзурын. Текст йæ райдайæнмæ гæсгæ кæронмæ хæццæ кæнын. Бæлвырд темæтæм гæсгæ цыбыр хъусынгæнинагтæ цæттæ кæнын.

Тексты мидисмæ хи ахаст æвдисын; сæйраг архайæг (архайджытæн) характеристика дæттын. Нывмæ гæсгæ радзырд аразын. Хи цардæй ист цаутæ дзурын. Уроктæм эпиграфты хуызы цы æмбисæндтæ, цитатæтæ æмæ цыппаррæнхъонтæ лæвæрд ис, уыдоны хъуыды æмбарын кæнын. Æрдзы фæзындты æрфыстытæ аразын. Диалогон ныхас монолоджы хуызы дзурын.

Кæсын

Текст аив æмæ раст хъæлæсы уагæй кæсын. Текст (диалог) цæсгæмттæм гæсгæ кæсын. Лæвæрд дæнцæгтæ кæсгæйæ, бæрæг кæнын, куыд æмæ цæмæн ивы хъæлæсы уаг. Дзуæппытæ текстæй ист дæнцæгтæй фидар кæнын. Текст хайтгыл дих кæнын. Текстæн сæргонд æвзарын кæнæ йæ æрхъуыды кæнын. Тексты ног информаци агурын. Тексты мидисмæ гæсгæ æмбисæндтæ æвзарын.

Фыссын

Аив æмæ æнæ рæдыдæй алыхуызон фæлтæрæнтæ æххæст кæнын. Дзырдбæстытæ æмæ хъуыдыйæдты алы хуызтæ аразын. Сочиненийæн æрмæг æмбырд кæнын. Диктант æмæ изложени фыссын. Лæвæрд темæ кæнæ нывмæ гæсгæ сочинени фыссын, хи цæстæнгас æвдисгæйæ. Доклад, реферат фыссын.

III. Сәйраг домәнтә 6-әм къласы скъоладзауты зонындзинәдтә әмә арәхстдзинәдтәм

Скъоладзаутә хъуамә зоной:

- 6-әм къласы ирон әвзаджы грамматикайә цы темәтә сахуыр кодтой, уыдонән сә сәйрагдәртты раиртәстытә;
- ирон әвзаджы лексикайы дих: әппәтадәмон дзырдтә, бындурон ирон дзырдтә әмә әндәр әвзәгтәй әрбайсгә дзырдтә ә. әнд;
- дзырдарәзты сәйраг мадзәлттә;
- номдартә әмә миногонты дзырдарәзт;
- вазыгджын дзырдтә әмә цыбыргонд вазыгджын дзырдты растфыссынад;
- ирон нымады хуызтә;
- нымәцонты дих сә арәзтмә әмә сә нысаниуәгмә гәсгә, сә тасындзәг;
- номивджыты дих сә нысаниуәгмә әмә сә амындмә гәсгә, сә тасындзәг;
- хуымәтәг әмә вазыгджын мивдисджыты арәзт;
- мивдисәджы әбәлвырд формә;
- мивдисәджы разәфтуантә;
- мивдисджыты здәхәнтә (иумәйаг әмбарынад); фәдзәхстон здәхән;
- ирон әмә дыгурон диалектты иуәй-иу грамматикон хицәндзинәдтә;
- рацыд ныхасы хәйтты растфыссынад;
- ныхасы хәйтты синтаксисон хәстә.

Скъоладзаутә хъуамә арәхсой:

- дзырдтә әмә фразеологизмты алы хуызтәй пайда кәнынмә;
- дзырдты орфограммәтә агурын әмә әмбарын кәнынмә;
- цы орфограммәтә сахуыр кодтой, уыдон зәрдыл даргәйә, әнә рәдыдәй дзырдуатон әмә контролон диктантә, сочиненитә әмә изложенитә фыссынмә;
- текстәй (ныхасәй) хатдзәгтә кәнынмә;
- вазыгджын әмә цыбыргонд вазыгджын дзырдтә аразынмә;
- дзырдтә фонетикон, морфемон әмә дзырдарәзтон әвзәрст кәнынмә;
- рацыд ныхасы хәйттә морфологион әвзәрст кәнынмә;
- ирон нымады хуызтәй пайда кәнынмә;
- нымәцонтә әмә номивджытә тасындзәг кәнынмә;
- мивдисджытә фәдзәхстон здәхәны ифтындзәг кәнынмә;
- мивдисәджы нырыккон афоны формәйә ивгъуыд әмә суинаг афонты бәсты пайда кәнынмә;
- рацыд ныхасы хәйтты синтаксисон хәстә бәрәг кәнынмә;
- дзырdbәстытә, хъуыдыйәдтә, тексттә аразынмә;
- диалоджы архайынмә;
- текст йә райдайәнмә гәсгә кәронмә хәццә кәнынмә;
- текстән йә темә әмә йә сәйраг хъуыды бәрәг кәнынмә;
- тексты аивадон-нывгәәнән мадзәлттә агурынмә әмә сә пайда кәнынмә;
- текст абзацтыл дих кәнынмә;
- текстән пълан аразынмә;

- текст хи ныхæстæй дзурынмæ;
- докладтæ, рефераттæ æмæ цыбыр хъусынгæнинагтæ цæттæ кæнынмæ;
- цыбыр тексттæ ирон æвзагæй уырыссагмæ тæлмац кæнынмæ;
- алыхуызон грамматикон хъæзтыты архайынмæ;
- æрхæцæн нысæнттæ раст æвæрынмæ æмæ сæ æмбарын кæнынмæ;
- дзырдуæттæй пайда кæнынмæ.

7-æм кълас
(къуыри – 2 сах., æдæппæт – 68 сах.)

I. Æвзаг æмæ ныхасы тыххæй зонындзинæдтæ

Зындгонд адæймагты хуыдытæ ирон æвзаджы тыххæй
(1 сах.)

5–6-æм кълаесты рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын
(5 сах.)

Ныхасы стильтæ æмæ хуызтæ. Цавд дзырдтæ æмæ дзырдты къордтыл. Ирон æвзаджы лексикайы сæйраг фæлтæртæ.

Ныхасы хæйттæ. Номдар. Миногон. Нымæцон. Номивæг. Мивдисæг.

Публицистикон стиль, йæ жанртæ, йе ’взагон хицæндзинæдтæ.

Морфологи

(56 сах.)

Мивдисæг

(18 сах.)

Мивдисæджы тыххæй рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын. Цæугæ æмæ æдзæугæ мивдисджытæ. Мивдисджыты бындуртæ. Хъæлæсонтæ æмæ æмхъæлæсонты ивынад ивгъуыд афоны бындуры (*æ – а, у – ы, д – с, т – с, нд – с, нт – с, ндз – гъ, дз – гъ*) æмæ сæ растфыссынад.

Мивдисæджы здæхæнтæ (æргомон, бæллиццаг, фæдзæхстон, бадзырдон). Сæ нысаниуджытæ. Мивдисæджы ифтынцæг бадзырдон здæхæны (суинаг афоны) æмæ бæллиццаг здæхæны (нырыккон, ивгъуыд æмæ суинаг афонты). Мивдисджыты дзырдарæзт. Мивдисæджы вазыгджын формæтæ. Мивдисæджы æнæцæсгомон формæтæ æмæ æнæцæсгомон мивдисджытæ.

Мивдисæджы синтаксисон хæстæ. Мивдисджыты растфыссынад.

Миногми

(5 сах.)

Миногми куыд мивдисæджы сæрмагонд æнæивгæ формæ; йæ иумæйаг нысаниуæг, йæ арæзт (*-æг-, -гæ-, -д-, -т-, -ст-, -ад-, -ыд-, -инаг-*), йæ морфологион æууæлтæ æмæ синтаксисон хæстæ. Миногмиты афонтæ. Миногмиты рахызт номдартæ æмæ миногонтæм. Вазыгджын миногмиты растфыссынад.

Фæрссагми

(4 сах.)

Фæрссагми куыд мивдисæджы сæрмагонд æнæивгæ формæ; йæ иумæйаг нысаниуæг, йæ морфологион æууæлтæ, йæ арæзт (*-гæ-, -гæйæ-; кæсгæ-кæсын*) æмæ синтаксисон хæстæ. Æххæст æмæ æнæххæст хуызы фæрссагмитæ æмæ сæ арæзт. Фæрссагмион здæхт. Къæдзыг æвæрыны æгъдауттæ хицæн фæрссагмитæ æмæ фæрссагмион здæхтытимæ. Фæрссагмиты растфыссынад.

Фæрсдзырд

(9 сах.)

Фæрсдзырд куыд сæрмагонд ныхасы хай: йæ нысаниуæг, грамматикон æууæлтæ, йæ арæзт æмæ синтаксисон хæстæ. Фæрсдзырдты дих сæ амындмæ гæсгæ. Фæрсдзырдты бæрцбарæнтæ. Фæрсдзырдты растфыссынад.

Æххуысгæнæг ныхасы хæйттæ

Фæсæвæрд

(4 сах.)

Æххуысгæнæг ныхасы хæйттæ зæрдыл æрлæууын кæнын. Фæсæвæрд куыд æххуысгæнæг ныхасы хай. Фæсæвæрдты нысаниуæг. Фæсæвæрдты бастдзинад, сæ разæй цы дзырдтæ ваййы, уыдонимæ. Фæсæвæрдты равзæрд. Фæсæвæрдты растфыссынад.

Разæвæрд

(2 сах.)

Разæвæрд куыд æххуысгæнæг ныхасы хай. Разæвæрдты нысаниуæг. Разæвæрдты бастдзинад, сæ фæстæ цы дзырдтæ ваййы, уыдонимæ. Разæвæрдты растфыссынад.

Бæттæг

(6 сах.)

Бæттæг куыд æххуысгæнæг ныхасы хай. Бæттæгты нысаниуæг. Хуымæтæг æмæ вазыгджын бæттæгтæ. Вазыгджын бæттæгты растфыссынад. Бабæттæг бастдзинады бæттæгтæ хуымæтæг æмæ бабæттæгвазыгджын хъуыдыйæдты. Домгæ бастдзинады бæттæгтæ домгæвазыгджын хъуыдыйæды.

Хайыг

(6 сах.)

Хайыг куыд æххуысгæнæг ныхасы хай. Хайыгты нысаниуæг. Сæ грамматикон миниуджытæ æмæ сæ арæзт. Хайыгты дих сæ амындмæ гæсгæ. Хайыгты растфыссынад.

Æвастхъæр

(2 сах.)

Æвастхъæр куыд æххуысгæнæг ныхасы хай. Æвастхъæрты нысаниуæг. Æвастхъæрты арæзт. Æвастхъæрты растфыссынад. Къæдзыг æмæ хъæры нысан æвастхъæртимæ.

7-æм къласы рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын

(6 сах.)

II. Коммуникативон арæхстдзинæдтæ

Ныхасмæ хъусын æмæ йæ æмбарын

Текстæн сæргонд æвзарын. Рагагъоммæ сæргондмæ, лавæрд дзырдтæм кæнæ нывтæм гæсгæ тексты мидис бæрæг кæнын. Наукон-ахуырадон æмæ аивадон текстмæ хъусын, йæ мидис ын æмбарын. Текстæй сæйраг æмæ уæлæмхасæн хъусынгæнинагтæ æвзарын. Текст мидисджын хæйттыл дих кæнын æмæ сын сæргæндтæ æвзарын. Тексты сæйраг хъуыды иртасын. Тексты мидисимæ баст фæрстытæн дзуæппытæ дæттын. Тексты стиль æмæ нихасы хуыз бæрæг кæнын. Тексты араэзт (композици) бæрæг кæнын.

Дзурын. Диалогон нихас

Диалогты, полилогты архайын: нихасы темæ рæзын кæнын, иу кæнæ иннæ хъуыды дарддæр хæццæ кæнын, дзуапп æххæст кæнын, кæрæдзийы хъуыдытæн аргъ дæттын, алыхуызон æнкъарæнтæ æвдисын, хъæугæ информаци фехъусыны тыххæй фæрстытæ раст дæттын. Этикетон нихастæй пайда кæнын. Беседайы (дискуссийы) архайын.

Дзурын. Монологон нихас

Монологи алы хуызтæ аразын: æрдзы, цыртдзæвæны, æддаг бакасты æрфыст, характеристика-æрфыст, хъайтары цардæрфыст, монолог-радзырд æ. æнд. Монолог аразгæйæ, информаци логикон æгъдауæй раст æвдисын, хи цæстæнгас æргом кæнын. Информаци фæбæлвырддæр кæнын, исты ног факттæ æфтаугæйæ. Цыбыр хъусынгæнинагтæ аразын рацыд æрмæгмæ гæсгæ. Тексты мидис цыбырæй дзурын, текст кæнæ пъланыл (лавæрд кæнæ хиæрхъуыдыгонд) æнцойгæнгæйæ, кæнæ æнæ уымæй. Æхсæнадон-политикон фæрсты фæдыл дзурын. Тексты мидисмæ, архайджитæм хи цæстæнгас æвдисын.

Кæсын

Кæсгæйæ, тексты сæйраг хъуыды бæрæг кæнын æмæ йæ текстæй ист дæнцæгтæй фидар кæнын. Текст мидисджын хæйттыл дих кæнын æмæ сын сæргæндтæ æвзарын. Фæрстытæн тексты дзуæппытæ арын. Хъæлæсы уагæй раст амонын хъуыдыйæдты хуызтæ зæгъды нысанмæ æмæ сæ эмоционалон æууæлтæм гæсгæ. Лавæрд хъуыдыйæдты мидис тексты æрмæгмæ гæсгæ æргом кæнын. Тексты зонгæ æмæ æнæзонгæ информаци хицæн кæнын.

Фыссын

Хъуыдыйæдты алы хуызтæ аразын æмæ æмбарын кæнын. Тексты пълан фæрстытæй кæнæ таурагъон хъуыдыйæдтæй аразын. Доклад, газетмæ цыбыр уацхъуыд бæлвырд темæйыл фыссын. Сочинени фысгæйæ, пайда кæнын нихасы алы хуызтæй: æрфыст, тæрхæттæ æмæ таурагъæй. Аивадон уацмысы архайæгæн характеристика дæттын. Æрдзы, нывы, цыртдзæвæны æрфыст кæнын. Текстæн конспект аразын. Æмбалмæ фыссын. Арфæйы фыстæг фыссын.

III. Сәйраг домәнтә 7-әм къласы скъоладзауты зоньндзинәдтә әмә арәхстдзинәдтәм

Скъоладзаутә хъуамә зоной:

- 7-әм къласы әвзагәй цы темәтә сахуыр кодтой, уыдонән сә сәйрагдәрты раиртәстәйтә;
- мивдисәджы здәхәнтә әмә афонтә;
- миногми әмә фәрссагми, сә арәзт;
- фәрссагмион здәхт;
- фәрсдзырды нысаниуәг әмә грамматикон әууәлтә;
- әххуысгәнәг ныхасы хәйтты лексикон-грамматикон бәрәггәнәнтә;
- разәвардтә әмә се 'мхуызон разәфтуантә;
- бабәтгә әмә домгә бастдзинады бәттәгтә, сә хәстә;
- синонимон бәттәгтә;
- әмхуызон дзырдтәй загъд ныхасы хәйттә кәрәдзийә иртасын;
- алыхуызон ныхасы хәйттимә баст цавды әгъдәутгә;
- ирон әмә дыгурон диалектты иуәй-иу лексикон-грамматикон хицәндзинәдтә.

Скъоладзаутә хъуамә арәхсой:

- дзырдты орфограммәты хуызтә амоньн әмә раст кәнынмә;
- аргъгәнән-әнкъарәнджын, фәлгонцджын дзырдтәй тексты стиль әмә жанрмә гәсгә пайда кәнынмә;
- иу сәйраг уәнг (зәгъинаг) кәм вәййы, ахәм хуымәтәг хъуыдыйәдты мивдисәджы әнәцәсгомон формәтә әмә әнәцәсгомон мивдисджытәй пайда кәнынмә;
- миногми номдар әмә миногонәй иртасынмә;
- фәрссагми әмә фәрссагмион здәхтытимә хъуыдыйәдтә аразынмә;
- хъуыдыйад фәрссагмион здәхтимә синонимон домгәвазыгджын хъуыдыйадәй ивынмә;
- фәсәвардтә, хайыгтә әмә бәттәгтә се 'мхуызон (омонимон) ныхасы хәйттәй хицән кәнынмә;
- хъуыдыйәдтә хайыгтимә раст кәсынмә;
- синонимон бәттәгтә кәрәдзийә ивынмә;
- диалогтә, полилогты архайынмә; этикетон ныхасәй пайда кәнынмә;
- монологжы алы хуызтә аразынмә;
- текст аразынмә, йә иу хай кәнә текст әнәхъәнәй хи ныхәстәй дзурынмә;
- диктант, изложени, сочинени фыссынмә, адәймаджы бакасты, әрдзы әрфыст кәнынмә; фыстәг, тексты конспект, газетмә уацхъуыд, арфәйы гәххәтт, автобиографи, хъайтары характеристика фыссынмә;
- ныхасы хәйтты синтаксисон хәстә бәрәг кәнынмә;
- фонетикон, дзырдарәзтон, лексикон, морфологион, синтаксисон әвзәрст кәнынмә.

8-æм кълас

(къуыри – 2 сах., æдæппæт – 68 сах.)

I. Æвзаг æмæ ныхасы тыххæй зонындзинæдтæ

5–7-æм кълаесты рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын

(3 сах.)

Фонетикæ. Орфографи. Лексикæ. Дзырдарæзт. Морфологи. Синтаксис. Стыльтæ.

Синтаксис. Пунктуаци

Дзырдбаст

(3 сах.)

Дзырдбасты тыххæй рацыд æрмæг фæлхат кæнын. Дзырдбастыты нысаниуæг. Домгæ бастдзинады хуызтæ дзырдбасты (æмарæзт, æфтыдад). Дзырдбасты хуызтæ сæйраг дзырды морфологион арæзтмæ гæсгæ (мивдисæгон, номон, фæрсдзырдон).

Хуымæтæг хъуыдыйад

(3 сах.)

Хъуыдыйады тыххæй зонинагтæ зæрдыл æрлæууын кæнын. Хъуыдыйады грамматикон бындур. Дзырдты рæнхъæвæрд хъуыдыйады. Хуымæтæг хъуыдыйады интонаци. Логикон цавд.

Хуымæтæг дывæрсыг хъуыдыйæдтæ

Хъуыдыйады сæйраг уæнгтæ

(7 сах.)

Сæйраты тыххæй æмбарынад зæрдыл æрлæууын кæнын. Сæйраты морфологион арæзт. Дзырдбастæй арæзт сæйрат.

Зæгъинаджы тыххæй æмбарынад зæрдыл æрлæууын кæнын. Хуымæтæг мивдисæгон зæгъинаг. Амад мивдисæгон зæгъинаг. Амад номон зæгъинаг. Тире сæйрат æмæ зæгъинаджы 'хсæн.

Хъуыдыйады фæрссаг уæнгтæ

(8 сах.)

Фæрссаг уæнгты тыххæй зонинагтæ зæрдыл æрлæууын кæнын.

Æххæстгæнæн. Йæ нысаниуæг. Комкоммæ æмæ фæрссаг æххæстгæнæнтæ. Æххæстгæнæнты морфологион арæзт. Æххæстгæнæнты бастдзинад, цы дзырдтæ фæбæрæг кæнынц, уыдонимæ.

Бæрæггæнæн. Йæ нысаниуæг. Бæрæггæнæнты морфологион арæзт. Бæрæггæнæнты бастдзинад, цы дзырдтæ фæбæрæг кæнынц, уыдонимæ.

Æмхасæн куыд бæрæггæнæны хицæн хуыз. Æрхæцæн нысæнттæ æмхасæнимæ.

Фадатон дзырдтæ. Афоны, бынаты, архайды хуызы, æфсоны æмæ нысаны фадæттæ; сæ нысаниуæг. Фадатон дзырдты морфологион арæзт. Фадатон дзырдты бастдзинад, цы дзырдтæ фембарын кæнынц, уыдонимæ.

Иувæрсыг хъуыдыйæдтæ (9 сах.)

Иувæрсыг хъуыдыйæдты дыууæ къорды: бæлвырдцæсгомон, æбæлвырдцæсгомон, иумæйагцæсгомон, æнæцæсгомон хъуыдыйæдтæ; номхуындон хъуыдыйæдтæ.

Иувæрсыг æмæ дывæрсыг хъуыдыйæдты синоними.

Æнæххæст хъуыдыйæдтæ (2 сах.)

Æнæххæст хъуыдыйæдты арæзт. Æнæххæст хъуыдыйæдтæ диалог æмæ вазыгджын хъуыдыйæдты. Тире æнæххæст хъуыдыйады.

Хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ (7 сах.)

Хъуыдыйады æмхуызон уæнгты тыххæй зонинагтæ зæрдыл æрлæууын кæнын. Бæттæгтæ æмæ интонацийæ, стæй ранымады хъæлæсы уагæй баст хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ.

Æмхуызон æмæ алыхуызон бæрæггæнæнтæ. Æрхæцæн нысæнттæ хъуыдыйады æмхуызон уæнгтимæ. Æмхуызон уæнгтæ иугæнæг дзырдтæ. Дыстæлф æмæ тире хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ иугæнæг дзырдтимæ.

Сидæнтæ, бавæргæ дзырдтæ æмæ æвастхæртæ (8 сах.)

Сидæны тыххæй æмбарынад зæрдыл æрлæууын кæнын. Сидæны бынат хъуыдыйады. Æрхæцæн нысæнттæ сидæнтимæ. Бавæргæ дзырдтæ æмæ хъуыдыйæдтæ. Бахæсгæ арæзтытæ. Æвастхæртæ. Æрхæцæн нысæнттæ сидæнтимæ, бавæргæ дзырдтæ æмæ хъуыдыйæдтимæ, бахæсгæ арæзтытимæ. Иугай æмæ æмкъай æрхæцæн нысæнттæ.

Хъуыдыйады иртæстгонд уæнгтæ (7 сах.)

Хъуыдыйады иртæстгонд уæнгты тыххæй æмбарынад. Иртæстгонд бæрæггæнæнтæ æмæ æмхасæнтæ. Иртæстгонд фадатон дзырдтæ.

Æрхæцæн нысæнттæ хъуыдыйады иртæстгонд бæрæггæнæнтæ, æмхасæнтæ æмæ фадатон дзырдтимæ.

Комкоммæ æмæ фæрссаг ныхас (7 сах.)

Комкоммæ ныхасы æмæ диалоджы тыххæй рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын. Искæй ныхас зæгъыны фæрæзтæ. Фæрссаг ныхасы тыххæй æмбарынад. Æрхæцæн нысæнттæ хъуыдыйады комкоммæ æмæ

фæрссаг ныхасимæ. Цитатæ. Диалог. Æрхæцæн нысæнттæ цитатæ æмæ диалогимæ.

**8-æм къласы рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын æмæ
ныффидар кæнын
(4 сах.)**

II. Коммуникативон арæхстдзинæдтæ

Ныхасмæ хъусын æмæ йæ æмбарын

Текстæн сæргонд дæттын. Тексты стиль бæрæг кæнын. Тексты мидис фæрстытæм гæсгæ æвзарын. Хи ныхæстæй йæ дзурын. Тексты ныхасы хуыз иртасын. Текстæн лингвистикон анализ кæнын. Аргъ кæнын скъоладзауты дзуæппытæн; дзуапп дæттын тексты мидисимæ баст фæрстытæн.

Дзурын. Диалогон ныхас.

Диалоджы архайын, дзурагмæ хъусын, йæ ныхас ын æмбарын, дзуапп ын дæттын. Ныхасæмбалæн афоныл æмæ хъæугæ дзуапп дæттын. Ныхасы архайын æмæ йæ кæронмæ хæццæ кæнын.

Дзурын. Монологон ныхас

Исты темæмæ гæсгæ хъуыдытæ, фæндтæ раст æмбарын кæнын. Аив æмæ хъуыдыджын ныхас кæнын. Текст хи ныхæстæй дзурын. Публицистикон раныхас райгуырæн зæххы историйы тыххæй кæнын. Ныхасы алы хуызтæй пайда кæнын адæймаджы æддаг бакасты, æрдзы æрфысты. Цыбыр хъусынгæнинаг аразын лингвистикон æрмæджы темæйыл.

Кæсын

Текст аив кæсын. Тексты сæйраг æмæ фæрссаг хъусынгæнинаг иртасын. Тексты хъæугæ информаци арын. Тексты стиль æмæ ныхасы хуыз бæрæг кæнын. Текст мидисон хæйттыл дих кæнын æмæ сын сæргæндтæ æвзарын. Фæрстытæн тексты дзуæппытæ арын. Текстыл æнцайгæйæ, хъуыдыйæдтæ кæронмæ хæццæ кæнын.

Фыссын

Фæрстытæн, фысгæйæ, дзуæппытæ дæттын. Хуымæтæг хъуыдыйæдтæй вазыгджын хъуыдыйæдтæ аразын. Иувæрсыг хъуыдыйæдтæн дывæрсыг синонимон хъуыдыйæдтæ фыссын. Лавæрд темæмæ гæсгæ сочиненитæ фыссын. Цæттæ кæнын публицистикон уацмыстæ: уацхъуыд, репортаж, цыртдзæвæны æрфыст æ. æнд. æмæ пайда кæнын æвзаджы алы фæрæзтæй (ирд дзырдтæй, темæ амонæг номдартæй, риторикон фæрстытæй, æмхуызон уæнгты рæнхъытæй æ. æнд.).

III. Сәйраг домәнтә 8-әм къласы скъоладзауты зоньндзинәдтә әмә арәхстдзинәдтәм

Скъоладзаутә хъуамә зоной:

- 8-әм къласы әвзагәй цы темәтә сахуыр кодтой, уыдонән сә сәйрагдәрты раиртәстытә;
- дзырдбасты нысаниуәг;
- домгә бастдзинады хуызтә дзырдбасты;
- дзырдбасты хуызтә сәйраг дзырды морфологион арәзтмә гәсгә;
- дзырдты рәнхъәвәрд хъуыдыйады;
- хуымәтәг хъуыдыйады интонацион арәзт;
- сәйраг әмә фәрссаг уәнгты морфологион арәзт;
- зәгъинаджы хуызтә;
- фәрссаг уәнгты нысаниуджытә;
- иувәрсyg хъуыдыйәдты хуызтә әмә сә грамматикон әууәлтә;
- әнәххәст хъуыдыйәдты арәзт;
- хъуыдыйады әмхуызон уәнгты бастдзинады фәрәзтә әмә иугәнәг дзырдә әмхуызон уәнгтимә;
- иртәстгонд уәнгты хуызтә;
- сидәнтә, бавәргә әмә бахәсгә арәзтытә;
- комкоммә әмә фәрссаг ныхасы арәзт;
- литературон ныхасы домәнтә;
- ирон әмә дыгурон диалектты иуәй-иу грамматикон хицәндзинәдтә.
- пунктуацийы әгъдәуттә;
- тексты арәзт әмә хуызтә.

Скъоладзаутә хъуамә арәхсой:

- дзырдбәстытә әмә хъуыдыйәдтә (иувәрсyg әмә дывәрсyg) аразынмә;
- вазыгджынгонд хуымәтәг хъуыдыйәдтә аразынмә;
- хуымәтәг иувәрсyg әмә дывәрсyg хъуыдыйәдтә, хъуыдыйәдтә комкоммә ныхасимә синтаксисон әвзәрст кәнынмә;
- ныхасы мидис әмә стильтәм гәсгә синтаксисон синонимтәй пайда кәнынмә;
- литературон нормәтә әххәст кәнынмә;
- вазыгджынгонд хуымәтәг хъуыдыйады әрхәцән нысәнттә әвәрынмә;
- сәйрат әмә зәгъинаджы 'хсән, стәй әнәххәст хъуыдыйады тире әвәрынмә;
- хъуыдыйәдтә цухгонд бәттәнтимә раст хәләсы уагәй кәсынмә;
- цы орфограммәтә ахуыр кодтой, уыдон амоньнмә әмә рәдыдтытә раст кәнынмә;
- текст, тексты хәйттә, ныхас, ныхасы стильтә әмә ныхасы хуызтә бәрәг кәнынмә;
- литературон-критикон уацхъуыдәй (кәнә стыр уацхъуыды хайә) конспект әмә тезистә аразынмә;
- таурәгъон текст әххәстәй кәнә йә цавәрдәер хәйттә хи ныхәстәй дзурынмә (фыссынмә) бынаты кәнә исты цыртдзәвәны әрфыстимә;

- сочинени-æрфыст фыссынмæ;
- сочиненитæ публицистикон темæтыл фыссынмæ, хи хъуыдытæ, цæстæнгас дзы æвдисгæйæ;
- фонетикон, дзырдарæзтон, лексикон, морфологион, синтаксисон æвзæрст кæнынмæ;
- дзырдуæттимæ кусынмæ.

9-æм кълас
(къуыри – 2 сах., æдæппæт – 68 сах.)

I. Æвзаг æмæ ныхасы тыххæй зонындзинæдтæ

**5–8-æм кълаесты синтаксисы тыххæй рацыд æрмæг зæрдыл
æрлæууын кæнын**
(6 сах.)

Дзырдбаст. Хуымæтæг хъуыдыйад. Хъуыдыйады уæнгтæ. Хъуыдыйæдтæ сидæнтимæ, бавæргæ дзырдтæ æмæ æвастхæртимæ. Бæттæгтæ хъуыдыйады æмхуызон уæнгтимæ. Вазыгджын хъуыдыйад. Бæттæгтæ вазыгджын хъуыдыйады. Текст. Ныхасы стильтæ.

Вазыгджын хъуыдыйæдтæ
(1 сах.)

**Бæттæгджын вазыгджын хъуыдыйæдтæ. Бабæтгæвазыгджын
хъуыдыйад**
(5 сах.)

Бабæтгæвазыгджын хъуыдыйад æмæ йæ хицæндзинæдтæ. Бабæтгæвазыгджын хъуыдыйæдтæ иугæнæг, ныхмæвæрды æмæ дихон бæттæгтимæ. Æрхæцæн нысæнттæ бабæтгæвазыгджын хъуыдыйæдты.

Домгæвазыгджын хъуыдыйад
(21 сах.)

Домгæвазыгджын хъуыдыйад æмæ йæ хицæндзинæдтæ. Сæйраг æмæ уæлæмхæст хъуыдыйæдтæ. Уæлæмхæст хъуыдыйæдты сæйраг хуызтæ. Бæттæгтæ æмæ бæттæг дзырдтæ уæлæмхæст хъуыдыйады. Амонæн (номивæгон) дзырдтæ сæйраг хъуыдыйады. Домгæвазыгджын хъуыдыйæдтæ къорд уæлæмхæст хъуыдыйæдтимæ (æмхуызон æмдомгæ, алыхуызон æмдомгæ æмæ къæпхæны уæлæмхæст). Æрхæцæн нысæнттæ домгæвазыгджын хъуыдыйæдты.

Æнæбæттæг вазыгджын хъуыдыйад
(7 сах.)

Æнæбæттæг вазыгджын хъуыдыйад æмæ йæ хицæндзинæдтæ. Æнæбæттæг вазыгджын хъуыдыйады хæйтты ахаст кæрæдзимæ сæ хъуыды æмæ хъæлæсы уагмæ гæсгæ. Æрхæцæн нысæнттæ æнæбæттæг вазыгджын хъуыдыйæдты.

**Вазыгджын хъуыдыйæдтæ алыхуызон бастдзинæдтимæ: бæттæгты
руаджы æмæ æнæ бæттæгтæй**
(5 сах.)

Алыхуызон бастдзинæдтæ цы вазыгджын хъуыдыйæдты æмбæлы, уыдоны хуызтæ, æмæ æрхæцæн нысæнттæ ахæм хъуыдыйæдты.

Стилистикæ

(16 сах.)

Официалон-хъуыддагон, наукон, публицистикон æмæ дзургæ ныхасы стильтæ; се 'взагон арæзт. Аив литературон стиль, йæ хицæндзинад иннæ стильтæй. Лексикон, фразеологион æмæ грамматикон синонимтæ. Сæйраг домæнтæ дзургæ æмæ фысгæ ныхасмæ: мидисджын уæвын, логикон æгъдауæй раст уæвын, литературон æвзаджы нормæтæн дзуапп дæттын; аивадон-нывгæнæн æмæ æндæр лексикон-грамматикон, стилистикон фæрæзтæй хъæздгæ уæвын. Æвзаджы сыгъдæгдзинад.

Æвзаджы тыххæй иумæйаг зонинагтæ

(7сах.)

Æвзаджы ахадындынад æхсæнадон царды. Æвзаджы рæзты бастдзинад æхсæнады рæзтимæ.

Иумæйаг æмбарынад æвзагты хæстæгдзинады тыххæй. Ирон æвзаджы бынат иннæ æвзагты 'хсæн. Ирон æвзаджы диалектæ æмæ ныхасыздæхтытæ. Литературон æвзаг ирон диалекты бындурыл. Литературон æвзаг дыгурон диалекты бындурыл. Литературон æвзаг æмæ диалектæ, ныхасыздæхтыты ахастдзинадтæ. Ирон æвзаджы рæзт. Ирон æвзагзонынады историйæ. Ирон æвзагзонынады зынгæ ахуыргæндтæ.

9-æм къласы рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын (4 сах.)

II. Коммуникативон арæхстдзинадтæ

Ныхасмæ хъусын æмæ йæ æмбарын

Тексты стиль æмæ ныхасы хуыз бæрæг кæнын. Тексты мидис фæрстытæм гæсгæ æвзарын. Тексты диалект кæнæ ныхасыздæхтæй ист дзырдтæ амонын. Текстмæ гæсгæ ирон æмæ дыгурон диалектты хицæндзинадтæ иртасын. Иу диалекты дзырдтæ иннæ диалекты дзырдтæй ивын.

Дзурын. Диалогон ныхас

Диалоджы архайгæйæ, домæн, бардзырд, лæгъстæ, курдиат, цин кæнæ хъыг æвдисын. Арфæ кæнын æмæ хатыр курыны ныхæстæй пайда кæнын. Искæй хъуыды, диалоджы архайгæйæ, дарддæр хæцца кæнын, æххæст кæнын. Хъæугæ информаци райсыны тыххæй фæрстытæ дæттын. Фæрстытæн æххæст дзуапп дæттын. Искæй ныхас æгъдауыл цыбыр кæнын.

Ныхасæмбалы цымыдис кæнын фæрстыты æххуысæй. Пайда кæнын стереотипон æвзагон мадзæлттæй.

Дзурын. Монологон ныхас

Тексты (ныхасы) хъуыды æмбарын кæнын, бæлвырд кæнын. Информаци логикон æгъдауæй раст æвдисын. Ныхасы темæ, стиль бæлвырд кæнын. Ныхасы алы хуызтæй пайда кæнын. Хатдзæгтæ кæнын исты темæйы фæдыл. Ныхасы пайда кæнын аивадон мадзæлттæй æмæ æндæр стилистикон фæрæзтæй. Мивдисæджы алы формæтæй, фарстон æмæ разæнгардгæнæн хъуыдыйæдтæй хъуыды аразын æмæ дзурын. Æнкъарæнтæ æвдисæг лексикон-грамматикон мадзæлттæй пайда кæнын. Комкоммæ ныхас фæрссаг ныхасæй ивын. Литературон æмæ стилистикон нормæты домæнтæм гæсгæ ныхас аразын. Тексты æвзаджы хицæндзинадтæ амонын. Стыльты миниуджытæ бæрæг кæнын.

Кæсын

Æмбæлгæ хъæлæсы уагæй кæсын текст (аивадон, наукон, официалон), хъуыдыйæдтæ. Тексты мидисимæ баст фæрстытæ дæттын. Тексты сæйраг æмæ фæрссаг информаци иртасын. Тексты хъæугæ информаци арын. Текстыл æнцойгæнгæ, хъуыдыйæдтæ кæронмæ хæццæ кæнын.

Фыссын

Лæвæрд дзырдтæм гæсгæ хъуыдыйæдтæ кæнæ текст аразын. Иувæрсыг хъуыдыйæдтæм дывæрсыг синонимон хъуыдыйæдтæ фыссын. Лæвæрд темæмæ гæсгæ сочиненитæ фыссын. Текст фыссын лæвæрд темæ æмæ пъланмæ гæсгæ. Тексты æвзаджы арæзт амонын. Текстæн пълан аразын, хицæн хæйттыл æй дих кæнын. Текст ног хъусынгæнинагæй æххæст кæнын. Вазыгджын хъуыдыйæдты алы хуызтæ аразын. Реферат, доклад, хъусынгæнинаг, интервью, гыццыл сочинени, доклад, рецензи фыссын.

III. Сæйраг домæнтæ 9-æм къласы скъоладзауты зонындзинадтæ æмæ арахстдзинадтæм

Скъоладзаутæ хъуамæ зоной:

- 9-æм къласы æвзагæй цы темæтæ сахуыр кодтой, уыдонæн сæ сæйрагдæрты раиртæстытæ;
- орфограммæты хуызтæ;
- бабæтгæ æмæ домгæ бастдзинады хуызтæ;
- вазыгджын хъуыдыйæдты хуызтæ æмæ арæзт;
- стилистикæйы æмбарынадтæ;
- текстты хуызтæ æмæ ныхасы стильтæ;
- дзургæ æмæ фысгæ ныхасы хицæндзинæдтæ;
- текстты арæзт; стильтæ, се ’взагон миниуджытæ;
- æвзаджы тыххæй иумæйаг зонинæгтæ;
- æрхæцæн нысæнтты хуызтæ æмæ се ’вæрыны æгъдæуттæ;
- ирон æмæ дыгурон диалектты иуæй-иу грамматикон хицæндзинæдтæ.

Скъоладзаутæ хъуамæ арæхсой:

- вазыгджын хъуыдыйæдтæ аразынмæ;
- вазыгджынгонд хуымæтæг хъуыдыйæдтæ аразынмæ;
- синтаксисон синонимтæй пайда кæнынмæ ныхасы стиль æмæ мидисмæ гæсгæ;
- текстты хуыз, йæ хæйттæ æмæ стиль иртасынмæ;
- литературон æвзаджы нормæтæ бæрæг кæнынмæ;
- вазыгджын хъуыдыйады æрхæцæн нысæнттæ æмбарын кæнынмæ;
- вазыгджын хъуыдыйад раст хъæлæсы уагæй кæсынмæ;
- домгæвазыгджын хъуыдыйад, иртæстгонд уæнгтæ кæм уа, ахæм синонимон хуымæтæг хъуыдыйадæй ивынмæ;
- пунктуацион рæдыдтытыл кусынмæ;
- цы орфограммæтæ ахуыр кодтой, уыдон амонынмæ æмæ орфографион рæдыдтытæ раст кæнынмæ;
- ныхасы алыхуызон стильтæ æмæ хуызтæм гæсгæ тексттæ аразынмæ;
- текст кæронмæ фыссынмæ;
- дыгурон диалектыл фыст текстты мидис æмбарын кæнынмæ;
- текстты стиль бæрæг кæнынмæ;
- текстæн конспект, тезистæ, рецензи фыссынмæ;
- литературон-критикон уацхъуыдай (кæнæ стыр уацхъуыды хайæ) конспект æмæ тезистæ аразынмæ;
- сочиненитæ фыссынмæ публицистикон темæйыл;
- хъуыддаджы гæххæттытæ (курдиат, автобиографи, суагъæ) фыссынмæ;
- сочиненийы мидис æмæ æвзаг хуыздæр кæнынмæ;
- диалогтæ аразынмæ;
- текстты алыхуызон рæдыдтытæ агурынмæ æмæ сæ раст кæнынмæ.
- фонетикон, дзырдарæзтон, лексикон, морфологион, синтаксисон æвзæрст кæнынмæ.

10-æм кълас

(къуыри – 1 сах., æдæппæт – 34 сах.)

I. Æвзаг æмæ ныхасы тыххæй зонындзинæдтæ Фонетикæ. Орфоэпи

(4 сах.)

Мыртæ æмæ дамгъæты бастдзинад. Дыууæ нысанæй амынд мыртæ. Раулаæфтон æмæ æнæраулаæфтон æвиппайдон æзылангон æмхъæлæсон мыртæ (к, п, т, ц, ч). Раулаæфт бæрæггæнæг дамгъæ гъ. Иу дамгъæйы фæлхаткæнынад. Тыхджын æмæ лæмæгъ хъæлæсонтæ ирон æмæ дыгурон æвзæгты. Æмхъæлæсон мыртæ дз, ц, з, с-йы растдзурынад ирон литературон æмæ дыгурон литературон æвзæгты. Уырыссаг æмхъæлæсонтæ æмæ хъæлæсонты растдзурынад æрбайсгæ дзырдты.

Æмхъæлæсон æмæ хъæлæсон мырты ивддзинæдтæ. Уæнг. Цавд. Цавды æгъдæуттæ. Акцентуалон къордтæ.

Фонетикон æвзæрст.

Орфографи. Орфограммæ. Орфографийы принциптæ

(1 сах.)

Орфограммæ. Орфографийы принциптæ. Орфографион æгъдæуттæ.

Орфографион æвзæрст.

Лексикæ

(11 сах.)

Лексикæ. Дзырдты бастдзинад сæ кæрæдзиимæ сæ мидисмæ гæсгæ. Лексикон бастдзинадты фæрæзтæ текстты хъуыдыйæдты 'хсæн. Дзырдты лексикон нысаниуæг. Дзырдты тематикон къордтæ. Иунысаниуæгон æмæ бирæнысаниуæгон дзырдтæ. Метафорæ. Метоними. Омонимтæ. Синонимтæ. Градаци. Антонимтæ. Антитезæ. Оксюморон. Æрбайсгæ дзырдтæ. Диалектизмтæ. Сæрмагонд лексикæ: терминтæ æмæ профессионализмтæ. Зæронд дзырдтæ æмæ неологизмтæ.

Лексикон æвзæрст.

Фразеологи

(2 сах.)

Уæгъдибар æмæ æнæуæгъдибар (æнгом æмæ æнæдихгæнгæ) дзырdbæстытæ. Фразеологион синонимтæ, антонимтæ æмæ омонимтæ.

Литературон æвзаг æмæ йæ нормætæ

(1 сах.)

Литературон æвзаг. Литературон æвзаджы нормætæ. Нормæйы кодификаци.

Стилистика æмæ ныхасы культурæ

(4 сах.)

Стилистика æмæ ныхасы культурæ. Стилистикон нысаниуæг. Стилистикон нормæ. Ирон лексика æмæ фразеологийы стилистикон миниуджытæ. Дзырдты стилистикон дихкæнынад. Иумæйаглитературон дзырдтæ. Чиныгон дзырдтæ. Дзургæ ныхасы лексика. Фразеологион иуæгты стилистикон дихкæнынад. Дзырдты æнкъарæнджын-экспрессивон нысаниуæг. Фæлгонцджын дзырдтæ. Эпитет.

Стилистикон æвзæрст.

Этикетон ныхас

(1 сах.)

Этикетон ныхас, йæ арæзт æмæ хæстæ. Этикетон формулætæ официалон æмæ æнæофициалон уавæрты: арфæ кæнын, салам дæттын, зонгæ кæнын, хабæрттæй æмæ æнæниздзинадæй фæрсын, курдиаты, хатыр курыны æмæ рæвдауæн ныхæстæ; хистæримæ, ныййарджытимæ, сывæллæттимæ ныхас.

Дзырдарæзт. Морфемикæ

(1 сах.)

Дзырдарæзт куыд æвзагзонынады хай. Морфемикæ. Морфемæты хуызтæ. Бирæнысаниуæгон æмæ омонимон морфемætæ. Дзырдтæ аразыны хуызтæ. Ахадгæ, æнæахадгæ æмæ чысылахадгæ дзырдарæзæн фæрæзтæ.

Предметы æнæххæст кæнæ лæмæгъгонд æууæл чи нысан кæны, миногонты ахæм фæсæфтуантæ. Морфемæты стилистикон æууæлтæ.

Морфемон æвзæрст.

Морфологи

(9 сах.)

Ныхасы хæйттæ ирон æвзæджы. Сæрмагонд нихасы хæйтты грамматикон категоритæ. Хауæнты нысаниуджытæ. Хауæнты хуызтæ ирон æмæ дыгурон литературон æвзæгты. Мивдисæг. Мивдисæджы грамматикон категоритæ. Мивдисæджы формæты ивынад. Миногми æмæ фæрссагми. Мивдисæджы бындуртæ. Мивдисæджы разæфтуантæ. Мивдисæджы афонтæ æмæ здæхæнты нысаниуджытæ. Æххуысгæнæг нихасы хæйттæ. Бæттæгтæ. Хайыгтæ. Разæвæрдтæ æмæ фæсæвæрдтæ. Æвастхъæртæ. Мырфæзмæн дзырдтæ.

Морфологион æвзæрст.

10-æм къласы, алыхуызон темæтæ ахуыргæнгæйæ, фæлхатгонд цæуынц орфографи, орфоэпи, лексика, морфологи, синтаксис æмæ пунктуациимæ баст фæрстытæ.

Орфографи. Дзырдты растфыссынад разæфтуан *ны*-имæ. Бирæон нымæц аразынимæ баст орфограммæтæ. Мивдисджыты растфыссынад разæфтуантимæ. Ивгъуыд афоны мивдисджыты растфыссынад. Фонетикон ивддзинаедтæ мивдисæджы ивгъуыд афоны бындуры. Дзырдты растфыссынад фæсæфтуантæ *-аг-* æмæ *-æг-*ы разæй. Дефис æвæрыны æгъдауттæ. Дывæргонд æмхъæлæсонты растфыссынад. Вазыгджын дзырдты растфыссынад. Хайыгтæ æмæ фæсæвæрдты растфыссынад. Географион нæмтты растфыссынад гуырынон хауæны æвæрдæй. Зылангон æмæ æзылангон æмхъæлæсонты растфыссынад.

Синтаксис. Дзырдбаст. Хуымæтæг æмæ вазыгджын хъуыдыйæдтæ. Хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ æмæ иугæнæг дзырдтæ семæ. Иртæстгонд

уæнгтæ, бавæргæ æмæ бахæсгæ арæзтытæ. Иувæрсыг æмæ дывæрсыг хъуыдыйæдтæ. Комкоммæ æмæ фæрссаг ныхас. Хъуыдыйады сæйраг æмæ фæрссаг уæнгтæ. Текст, йæ арæзт, йæ хæйттæ бæттыны лексикон-грамматикон фæрæзтæ. Синтаксисон æвзæрст.

Пунктуаци. Æрхæцæн нысæнттæ хуымæтæг æмæ вазыгджын хъуыдыйæдты, комкоммæ ныхасы, диалоджы, хъуыдыйады цитатæимæ.

II. Коммуникативон арæхстдзинадтæ

Ныхасмæ хъусын æмæ йæ æмбарын

Диктормæ (ахуыргæнагмæ) хъусын æмæ ахуыр кæнын литературон ныхас диалектон æмæ æндæр ныхасæй иртасын. Тексты темæ (дæлтемæтæ) æмæ идейæ, хъусгæйæ, бæрæг кæнын. Тексты хæйттæм хъусын æмæ сæ, дзургæйæ æмæ фысгæйæ, æмхæст текст аразын. Тексты темæ æмæ дæлтемæтимæ баст дзырдты къордтæ æмæ сæ бастдзинадтæ бæрæг кæнын. Дзырдты нысаниуджытæ æмбарын кæнын. Ныхасмæ хъусгæйæ, иртасын стилистикон мадзæлттæ æмæ сæ хæстæ. Тексты аразæн хæйттæ æмæ сæ бастдзинады фæрæзтæ амонын. Дзургæ ныхас æмбарын, зонын æй цыбырæй æмæ æххæстæй дзурын.

Дзурын. Диалогон ныхас

Фæрстытæ-дзуæппытæй æмæ репликаетæй пайда кæнын диалоджы. Домæн, бардзырд, лæгъстæ, курдиат, хъыг, цин æвдисын. Арфæ кæнын, хатыр курын. Фарстæн раст дзуапп æвзарын. Ныхас дарддæр хæццæ кæнын. Диалоджы стереотипон æвзагон мадзæлттæй пайда кæнын. Комкоммæ ныхасæй фæрссаг ныхас аразын. Этикетон ныхасы нормæтæ æххæст кæнын; паралингвистикон мадзæлттæй цы фидауы, уыдонæй пайда кæнын.

Дзурын. Монологон ныхас

Монологон ныхас аразын. Ныхасы темæ бæлвырд кæнын. Хъусынгæнинаг æххæстæй амонын. Хъæугæ хатдзæгтæ кæнын исты темæйы

фæдыл. Быцæу ныхас аразынмæ арæхсын. Ныхасы пайда кæнын аивадон-нывгæнæн мадзæлттæй æмæ æндæр аргъгæнæн, æнкъарæнджын-экспрессивон, чиныгон æмæ дзургæ ныхасы стилистикон фæрæзтæй. Мивдисæджы алы формæтæй, фарстон æмæ разæнгардгæнæн хъуыдыйæдтæй хъуыды аразын æмæ зæгъынаен, стæй æнкъарæнтæ æвдисынаен пайда кæнын. Комкоммæ ныхас фæрссаг ныхасæй ивын. Литературон æмæ стилистикон нормæты домæнтæм гæсгæ ныхас аразын. Текстæн пълан аразын æмæ йæ хи ныхæстæй дзурын. Тексты æвзаджы хицæндзинаедтæ амонын. Хи ныхасы рæдыдтытæ хъусын æмæ сæ раст кæнын. Хи цæстæнгас æвдисын зонын æцæгдзинады хабæрттæ æмæ фæзындтæм, адæймаг цы хъусы, уыны, уымæ. Ныхасы алы хуызтæ æмæ ныхасы стильтæй пайда кæнын æмæ сын сæ миниуджытæ бæрæг кæнын.

Кæсын

Æмбæлгæ хъæлæсы уагæй кæсын хъуыдыйæдтæ, текст (аивадон, наукон, официалон). Фæрстытæн тексты дзуæппытæ арын. Тексты темæ, сæйраг хъуыды æмæ йё стиль амонын. Текстæн сæргонд хъуыды кæнын æмæ йæ мидисмæ фæрстытæ дæттын. Ныхасы хуыз бæрæг кæнын æмæ ивын. Ахуыргæнæн æмæ æндæр чингуыты кусыны амæлттæ зонын.

Фыссын

Хъуыдыйæдты алы хуызтæ аразын. Лæвæрд дзырдтæм гæсгæ хъуыдыйæдтæ кæнæ текст аразын. Алыхуызон стильтæ æмæ жанртæм ахæсгæ тексттæ хъуыды кæнын. Текст фыссын лæвæрд темæ æмæ пъланмæ гæсгæ. Тексты æвзаджы арæзт амонын. Текстæн пълан аразын, хицæн хæйттыл æй дих кæнын. Текст ног хъусынгæнинагæй æххæст кæнын. Текст йæ мидисмæ хæстæг, æвзæрст бынæттæ дзы кæнæ йæ цыбырæй фыссын. Реферат, доклад, хъусынгæнинаг, интервью, гыццыл сочинени, доклад, рецензи, арфæйы гæххæтт фыссын.

III. Сәйраг домәнтә 10-әм къласы скъоладзауты зоньндзинәдтә әмә арәхстдзинәдтәм

Скъоладзаутә хъуамә зоной:

- хъәләсон әмә әмхъәләсон мырты хицәндзинәдтә, сә растдзурынад;
- әрбайсгә дзырдты растдзурынад;
- цавды әгъдәуттә;
- дзырдтә сә мидисмә, нысаниуджытәм әмә тематикон къордтәм гәсгә цавәртә сты, уый;
- дзырдты семантикон әмә стилистикон къордтә;
- уәгъдибар әмә әнәуәгъдибар дзырdbәстытә;
- фразеологион синонимтә әмә антонимтә;
- фразеологион иуәгты стилистикон миниуджытә;
- этикетон ныхасы формуләты тематикә әмә әвзагон арәзт;
- дзырды арәзт әмә дзырдаразән мадзәлттә;
- ныхасы хәйтты сәйраг грамматикон миниуджытә;
- орфографион әмә пунктуацион әгъдәуттә;
- литературон әмә диалектон ныхас;
- әмбарынадтә: фысгә әмә дзургә ныхас, ныхас кәныны сферәтә, монолог әмә диалог;
- диалогон ныхас монологон ныхасәй иртасын;
- литературон әмә стилистикон нормәтә;
- лексикон-грамматикон стилистикон мадзәлттә;
- текстты хуызтә;
- ныхасы стильтә әмә сә 'взагон миниуджытә;
- ирон әмә дыгурон әвзәгты иуәй-иу лексикон-грамматикон хицәндзинәдтә.

Скъоладзаутә хъуамә арәхсой:

- хъәләсон әмә әмхъәләсон мыртәй сә миниуджытәм гәсгә пайда кәнынмә;

- дзырдтæ æмæ дзырдты къордты цавд раст æвæрын æмæ дзурынмæ;
- дзырдтæ æмæ дзырdbæстыты алы хуызтæй ныхасы уавæрмæ гæсгæ пайда кæнынмæ;
- фразеологион здæхтытæй пайда кæнынмæ;
- алыхуызон дзырдарæзтон мадзæлтты фæрцы хъæугæ дзырдтæ аразынмæ;
- дзырдтæн сæ грамматикон формæтæ хынцгæйæ, дзырdbæстытæ, хъуыдыйæдтæ æмæ алыхуызон тексттæ аразынмæ;
- ныхасы темæ æмæ нысанмæ гæсгæ диалогтæ аразын æмæ сæ пайда кæнынмæ;
- ныхасы æмæ æвзаджы стилиæтæ кæрæдзийæ хицæн кæнынмæ;
- этикетон формулатæй ныхасы уавæрмæ гæсгæ пайда кæнынмæ;
- фарстæн раст дзуапп æвзарынмæ;
- ныхас дарддæр хæццæ кæнынмæ;
- диалоджы стереотипон æвзагон мадзæлттæй пайда кæнынмæ;
- диалогон ныхасæй монологон ныхас аразынмæ;
- бæлвырд темæйæ быцæу ныхас аразынмæ;
- текст пунктуацийы æгъдæуттæм гæсгæ æвзарынмæ;
- литературон ныхас диалектон æмæ æндæр ныхасæй иртасынмæ;
- тексты темæ (дæлтемæтæ) æмæ идейæ бæрæг кæнынмæ, пълан ын аразынмæ æмæ йæ уыцы пъланмæ гæсгæ фыссынмæ (дзурынмæ);
- тексты темæ æмæ дæлтемæтимæ баст дзырдты къордтæ амонинмæ;
- тексты цы стилистикон мадзæлттæ ис, уыдон иртасын æмæ сын сæ хæстæ æмбарын кæнынмæ;
- дзырдтæ æмæ æнгом дзырdbæстытæй сæ лексикон, грамматикон æмæ стилистикон нысаниуджытæм гæсгæ пайда кæнынмæ;
- тексттæ алыхуызон стилиæтæм гæсгæ аразынмæ;
- текст кæронмæ фыссынмæ, сæргонд ын хъуыды кæнынмæ;
- рефераттæ, хъусынгæнинагтæ, докладтæ, гыццыл сочиненитæ цæттæ кæнынмæ;
- текст мидисджын хæйттыл дих кæнынмæ;

- тексты мидисæй хатдзæгтæ кæнынмæ;
- алыхуызон рæдыдтытæ раст кæнынмæ;
- хуымæтæг æмæ вазыгджын хъуыдыйæдты, комкоммæ ныхасы æрхæцæн нысæнттæ раст æвæрынмæ;
- этикетон формулæтæ æмæ æвзагон штамптæй ныхасы уавæрмæ гæсгæ пайда кæнынмæ;
- алыхуызон æвзæрстытæ кæнынмæ.

11-æм кълас

(къуыри – 1 сах., æдæппæт – 34 сах.)

I. Æвзаг æмæ ныхасы тыххæй зонындзинæдтæ 8–9-æм кълаесты синтаксисæй рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын (15 сах.)

Дзырдбаст. Хуымæтæг дывæрсыг хъуыдыйад. Иувæрсыг хъуыдыйæдтæ. Хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ. Æмхуызон уæнгтæ иугæнæг дзырдтæ. Хъуыдыйады иртæстгонд уæнгтæ. Бавæргæ æмæ бахæсгæ арæзтытæ. Сидæн. Вазыгджын хъуыдыйад. Бабæтгæвазыгджын хъуыдыйад. Бабæтгæ бастдзинады фæрæзтæ. Синтаксисон ахастытæ бабæтгæвазыгджын хъуыдыйады хæйтты 'хсæн. Домгæвазыгджын хъуыдыйад. Домгæ бастдзинады фæрæзтæ. Уæлæмхæст хъуыдыйæдты (предикативон хæйтты) хуызтæ. Æнæбæттæг вазыгджын хъуыдыйад.

Синтаксис

(5 сах.)

Бирæхайон вазыгджын хъуыдыйæдтæ.

Искæй ныхас зæгъыны мадзæлттæ. Комкоммæ æмæ фæрссаг ныхас.

Цитатæ.

Стилистикаæ

(3 сах.)

Æвзаджы аивадон-нывгæнæн мадзæлттæ. Троптæ: эпитет, абарст, метафорæ, олицетворени, перифразæ, аллегориа. Стилистикон фигурæтæ: антитезæ, параллелизм, градаци.

Текст

(5 сах.)

Текст; йæ арæзт, йæ миниуджытæ. Вазыгджын синтаксисон æнæхъæн (ВСÆ); йæ арæзт æмæ семантикæ. Хъуыдыйæдтæ бæттыны лексикон-грамматикон фæрæзтæ вазыгджын синтаксисон æнæхъæны. Параллелон æмæ цаæгон бастдзинæдтæ ВСÆ.

Абзац. Абзацы арæзт, йæ хæстæ текстæ.

Ныхасы хуызтæ

(2 сах.)

Ныхасы хуызтæ. Таурæгъон нихас. Æрфыст. Хи хъуыдыты загъд (тæрхæттæ). Ныхасы арæзт: экспозици, бабаст, архайды цыд, кульминаци, райхæлд, кæрон.

Ныхасы стильтæ

(4 сах.)

Ныхасы стильтæ: официалон-хъуыддагон, наукон, публицистикон, дзургæ нихасы. Стыльты лексикон-фразеологион, морфологион, синтаксисон миниуджытæ. Публицистикон жанртæ. Аивадон стиль; йе 'взагон хицæндзинæдтæ.

11-æм къласы, алыхуызон темæтæ ахуыргæнгæйæ, фæлхатгонд цауынц орфографи, орфоэпи, лексикæ, морфологи æмæ пунктуацимæ баст фæрстытæ.

Фонетика. Дзырдты фонетикон æвзæрст. Ирон æмæ дыгурон æвзæгты фонетикон хицæндзинæдтæ.

Орфографи. Мивдисджыты ивгъуыд афоны цæсгомон формæты растфыссынад. Дывæргонд æмхъæлæсонты, æмхъæлæсонты къордты растфыссынад, вазыгджын дзырдты растфыссынад. Номдарты растфыссынад.

Лексикологи. Синонимтæ. Антонимтæ. Диалектон дзырдтæ. Бирæнысаниуæгон дзырдтæ. Комкоммæ æмæ ахæсгæ нысаниуджытæ. Терминтæ.

Дзырдарæзт. Дзырдарæзæг æмæ формæаразæг аффикстæ.

Морфологи. Ныхасы хæйтты æвзæрст.

Синтаксис. Ныхасы хæйтты синтаксисон хæстæ.

Пунктуацæ. Æрхæцæн нысæнтты хуызтæ æмæ функцитæ. Æрхæцæн нысæнттæ хуымæтæг хъуыдыйады æмхуызон уæнгтимæ æмæ æмхуызон уæнгтæ иугæнæг дзырдтимæ. Æрхæцæн нысæнттæ хуымæтæг хъуыдыйады иртæстгонд уæнгтимæ, бавæргæ æмæ бахæсгæ арæзтытимæ, сидæнтимæ. Æрхæцæн нысæнттæ вазыгджын хъуыдыйæдты. Æрхæцæн нысæнттæ комкоммæ нихасы, фæрссаг нихасы, хъуыдыйады цитатаимæ.

II. Коммуникативон арæхстдзинæдтæ

Ныхасмæ хъусын æмæ йæ æмбарын

Тексты диалект кæнæ нихасыздæхтæй ист дзырдтæ амонь. Текстмæ гæсгæ ирон æмæ дыгурон диалектты лексикон-грамматикон хицæндзинæдтæ иртасын. Иу диалекты дзырдтæ иннæ диалекты дзырдтæй ивын.

Дзурын. Диалогон нихас

Диалоджы архайгæйæ, фæдзæхст, бардзырд, уынаффæ æвдисын. Æппæлын, фауын; цымыдисдинад, цин кæнæ хъыг æвдисын. Арфæ кæнын, хатыр курын. Искæй хъуыды дарддæр хæцца кæнын, æххæст кæнын. Хъæугæ информаци райсыны тыххæй фæрстытæ дæттын. Фæрстытæн тагъд дзуапп дæттын. Искæй нихас æгъдауыл цыбыр кæнын. Диалоджы

архайгәйә, ныхасәмбәлттәм хъусын. Ныхасы темә ивын. Фәрстыты алы хуызтәй пайда кәнын. Фәрссаг ныхасәй комкоммә ныхас аразын.

Дзурын. Монологон ныхас

Цау, хабары тыххәй хъусын кәнын, хи цәстәнгас әвдисгәйә. Хъуыды әмбарын кәнын, бәлвырд кәнын. Хъусынгәнинаг логикон әгъдауәй раст әвдисын. Иумәйаг хатдзәгтә кәнын. Информаци бәлвыддәр кәнын, исты факттә сбәрәг кәнгәйә. Разыдзинад кәнә әнәразыдзинад әвдисын. Раст пайда кәнын арггәнән-әнкьарәнәджын дзырдтә әмә фразәтәй. Хъуыды равдисыны тыххәй синонимикон мадзәлттәй пайда кәнын. Комкоммә ныхасәй фәрссаг ныхас аразын. Ныхасы алы хуызты әмә ныхасы стильты миниуджытә бәрәг кәнын. Ныхасы алы хуызтәй пайда кәнын. Ныхасы алы стильтәй пайда кәнын.

Кәсын

Текстән сәргонд әвзарын. Текст хәйттыл дих кәнын. Фәрстытән тексты дзуәппытә арын. Тексты мидисмә фәрстытә дәттын. Тексты сәйраг әмә фәрссаг информации иртасын. Тексты темә әмә идея бәрәг кәнын. Текстән лексикон-фразеологион анализ кәнын. Тексты стиль бәрәг кәнын. Тексты аивадон-нывгәнән мадзәлттә арын. Тексты композици әвзарын. Тексты стиль ивын. Ныхасы хуыз иртасын әмә ивын. Тексты хәйттә кәрәдзи фәдыл раст әвәрын. Тексты лексикон-грамматикон анализ. Тексты стилистикон анализ.

Фыссын

Таурәгъон хъуыдыйәдтәй фарстон әмә разәнгардгәнән хъуыдыйәдтә аразын. Дывәрсыг хъуыдыйәдтәй иувәрсыгтә аразын әмә иннәрдәм. Хуымәтәг хъуыдыйәдтәй вазыгджын хъуыдыйәдтә аразын. Лавәрд схемәмә гәсгә хъуыдыйәдтә аразын. Текстән рецензи фыссын. Текстән пьлан аразын. Конспект, тезистә, интервью, тексты (чиныджы)

аннотаци, доклад фыссын. Газетмæ цыбыр уац бæлвырд темæйыл фыссын. Пъланмæ гæсгæ уац фыссын. Сочинени-æрфыст, сочинени-тæрхон, портретон очерк, курдиат, характеристика фыссын. Фыстæг-таурæгъ, фыстæг-æрфыстыл кусын.

III. Сæйраг домæнтæ 11-æм къласы скъоладзауты зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæм

Скъоладзаутæ хъуамæ зоной:

- синтаксисы сæйраг иуæгтæ: дзырдбаст, хъуыдыйад (хуымæтæг æмæ вазыгджын), текст;
- иувæрсыг æмæ дывæрсыг хъуыдыйæдтæ, иувæрсыг хъуыдыйæдты хуызтæ, сæ грамматикон арæзт, сæ функцитæ;
- хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ, бавæргæ æмæ бахæсгæ арæзтытæ, иртæстгонд уæнгтæ кæрæдзийæ иртасын;
- бабæтгæ æмæ домгæ бастдзинады хуызтæ;
- вазыгджын хъуыдыйады арæзт æмæ хуызтæ;
- комкоммæ æмæ фæрссаг ныхасы арæзт;
- цитатæ;
- аивадон-нывгæнæн мадзæлттæ: троптæ æмæ стилистикон фигурæтæ;
- ныхасы хуызтæ æмæ ныхасы стильтæ, сæ арæзт æмæ миниуджытæ;
- монологон ныхас;
- этикетон фразæтæ æмæ æвзагон штамптæ;
- диалектон æмæ ныхасыздæхтон хицæндзинæдтæ (лексикон, фонетикон æмæ грамматикон);
- ирон æмæ дыгурон диалектты иуæй-иу лексикон-грамматикон хицæндзинæдтæ;
- тексты арæзт;
- æрхæцæн нысæнттæ æмæ сæ функцитæ;
- грамматикон æвзæрстыты хуызтæ.

Скьоладзаутæ хъуамæ арæхсой:

- диалогтæ райдайынмæ æмæ диалоджы архайынмæ;
- ныхас æгъдауыл аскъуыддзаг кæнынмæ, информаци исынæн алы мадзæлттæй пайда кæнынмæ;
- хъуыды логикон æгъдауæй раст арæзт фразæтæй æмбарын кæнынмæ;
- текстæй хатдзæг кæнынмæ;
- быцæу ныхас аразынмæ, этикетон фразæтæ æмæ æвзагон штамптæй пайда кæнынмæ;
- диалоджы мидис монологон ныхасы æвдисынмæ;
- текстмæ хъусгæйæ, диалекттæ æмæ ныхасыздæхты хицæндзинæдтæ амоннынмæ;
- ирон диалекты алыхуызон ныхасыздæхтытыл æмæ дыгурон диалектыл фыст текстты мидис æмбарын кæнынмæ;
- дзырдтæ æмæ хъуыдыйæдты алы хуызтæ æвзарын æмæ сæ пайда кæнынмæ;
- текстты структурæ æмæ стиль ивынынмæ;
- текстæн конспект, тезистæ, рецензи, аннотаци, пълан фыссынмæ;
- алыхуызон сфæлдыстадон тексттæ фыссынмæ газетмæ: уац-хъусынгæнинаг, портретон очерк, сочинени-æрфыст, сочинени-тæрхон; фыстæг-таурæгъ, фыстæг-æрфыст;
- ирон æвзаджы лексикон-грамматикон мадзæлттæй, уыимæ аивадон-нывгæнæн фæрæзтæй дæр пайда кæнынмæ;
- хъуыддаджы гæххæттытæ фыссынмæ: автобиографи, курдиат, характеристика;
- текстæн лексикон-грамматикон, стилистикон, лексикон-фразеологион æмæ пунктуацион анализ кæнынмæ.

Ныхасы сферæтæ æмæ тематикæ 1 – 11-æм кълæсты

1-аг кълас

Скъола. 1 сентябрь – Зонындзинаедты бæрæгбон. Мæ фыццаг чиныг – «Абетæ». Нæхи цæттæ кæнæм скъоламæ. Кълас. Ахуыргæнæн дзауматæ. Сывæллæтты хъæзтытæ. Ранымæд.

Бинонтæ. Хæдзар. Хæдзары æгъдау. Цæлгæнæн. Уазæгдон. Сабиты уат. Цæхæрадоны æмæ дыргъдоны. Дыргътæ æмæ халсартæ. Хæдзарон фос æмæ хъæддаг цæрæгойтæ. Уæлæдарæс æмæ къахыдарæс.

Æрдз. Æрдзы нывтæ æмæ афæдзы афонтæ. Мæйтæ. Къуырийы бонтæ. Боны фæтк.

Культурæ. Нæ райгуырæн бæстæ. Бæрæгбонтæ. Хи дарыны æгъдæуттæ.

2-аг кълас

Æхсæнад æмæ цардыуаг. Хи хорз дарыны æгъдæуттæ. Хистæртæм хъусын, æххуыс сын кæнын.

Æрдз. Æрдзы фæзындтæ афæдзы афонты. Цæрæгойты царды уаг æмæ миниуджытæ.

Ахуырад æмæ фæллой. Скъолайы цардæй. Чиныгмæ уарзондзинад гуырын кæнын. Сывæллæтты хъæзтытæ афæдзы алы афонты. Куысты пайда.

3-аг кълас

Æхсæнад æмæ цардыуаг. Хи дарыны æгъдæуттæ. Хæлардзинады ахастдинаедтæ. Æууæнкджын адæймаг.

Æрдз. Æрдзы фæзындтæ. Æрдзы хъæздыгдинаедтæ. Адæймаджы ахаст æрдзмæ. Уæларвон дуне. Цæрæгойты цардыуаг.

Ахуырад æмæ фæллой. Скъоладзауты ахаст ахуырмæ. Фæллойы нысаниуæг. Скъоладзауты æххуыс хистæртæн.

Культурæ. Райгуырæн бæстæ. Ирыстоны номдзыд лæгтæ. Мадæлон æвзаг.

4-æм кълас

Æхсæнад æмæ цардыуаг. Райгуырæн бæстæ. Хи дарыны æгъдæуттæ. Бæрæгбонтæ.

Æрдз. Афæдзы афонтæ. Æрдз нæ алфамбылай. Мæргътæ æмæ царæгойты миниуджытæ.

Ахуыр æмæ фæллой. Ахуырады ахадындзинад царды. Ирон адæмон сфæлдыстад. Хæдзары куыстытæ. Куыст – царды фæрæз.

5-æм кълас

Æхсæнад æмæ цардыуаг. Бинонты цардыуаг. Гуырæн бон. Бæрæгбонтæ. Ирон æгъдæуттæ: хистæр æмæ кæстæры, уазæг æмæ фысымы 'хсæн ахастытæ, хи дарыны уаг. Ды æмæ де 'мбæлттæ.

Æрдз. Нæ алыварс дуне. Адæймаг æмæ æрдз. Афæдзы афонтæ. Космосон тыгъдад.

Ахуырад æмæ фæллой. Ахуыры фыццаг бон. Каникулты рæстæг алы рæтты. Ахуыргæнæн чиныг. Боны фæтк. Скъолайы чиныгдон. Ахуыргæнæг æмæ скъоладзаутæ. Зындгонд ахуыргæндтæ.

Культурæ. Мадæлон æвзаг. Уырыссаг æвзаг. Ирон æмæ дунейы адæмты культура. Ныхасы этикет. Ирон адæмы дзургæ сфæлдыстады уацмыстæ. Ирыстоны цытджын лæгтæ. Уæрæсейы хъæбатыртæ.

6-æм кълас

Æхсæнад æмæ цардыуаг. Улæфты рæстæг. Ирон æгъдæуттæ. Бæрæгбонтæ.

Æрдз. Æрдзы фæзындтæ. Æрдз æмæ адæймаг. Зайæгойты дуне. Ирыстоны хæхтæ æмæ цæугæдæттæ.

Ахуырад æмæ фæллой. Наукæ æмæ ахуырад. Ирыстоны истори. Зындгонд ахуыргæндтæ. Фæллойы ахадындзинад.

Культурæ. Мадæлон æвзаг. Адæймаджы удварны миниуджытæ. Къостайы цард æмæ сфæлдыстад.

7-æм кълас

Æхсæнад æмæ цардыуаг. Бинонты цардæй. Æмбæлтты 'хсæн ахастытæ. Кæстæртæ æмæ хистæрты ахастытæ. Бæрæгбонтæ. Дунейы диссæгтæ.

Æрдз. Уæрæсе, Кавказ æмæ æндæр бæстæты æрдзы хъæздыгдзинаedtæ.

Ахуырад æмæ фæллой. Скъоладзауты боны фæтк. Скъолайы бæрæгбонтæ. Каникултæ. Фæллоы ахадындынад царды. Алыхуызон дæсныæдтæ.

Культурæ. Царциаты диссагтæ. Ирыстоны рагон цардæй. Дунейы адæмты æвзæгтæ. Балц Къостайы номимæ баст бынæттæм.

Спорт æмæ Олимпаг хъæзтытæ. Зындгонд ирыстойнаг спортсментæ. Спорт æмæ физкультурæйы ахадындынад царды. Фыдыбæстæйы Стыр хæсты æфсæддон разамонджытæ æмæ хуымæтæг салдæттæ. Фыдыбæстæйы Стыр хæсты цыртдзæвæнтæ Ирыстоны.

8-æм кълас

Æхсæнад æмæ цардыуаг. Удварны хæзнатæ. Райгуырæн бæстæ. Ирон бæрæгбонтæ. Бинонты цардыуаг æмæ сæ ахастытæ.

Æрдз. Адæймаджы ахаст æрдзмæ. Афæдзы афонтæ. Мæргътæ æмæ цæрæгойты цард. Ирыстоны кæмттæ.

Ахуырад æмæ фæллой. Ахуыры ахадындынад. Скъоладзауты æхсæнадон куыст. Ахуыргæнæг æмæ скъоладзаутæ.

Культурæ. Æвзаг æмæ культурæ. Ирон адæмы æгъдæуттæ. Курдиат æмæ аивады тых. Ирыстоны историон цыртдзæвæнтæ.

9-æм кълас

Æхсæнад æмæ цардыуаг. Уæрæсе æмæ Ирыстон. Бæрæгбонтæ.

Æрдз. Ирыстоны æрдз. Цæрæгойтæ æмæ зайæгойтæ.

Культурæ. Ирыстоны истори. Адæмон-поэतिकон сфæлдыстад. Мадæлон æвзаг. Ирон æгъдæуттæ. Ирон культурæ. Ныхасы культурæ.

10-æм кълас

Æхсæнад æмæ цардыуаг. Адæймаг æмæ æхсæнадон цард. Адæймæгты къордты 'хсæн ахастытæ. Разамынд дæттыны сусæгдзинаedtæ. Æфсæддон намыс. Ирыстоны баиу Уæрæсеимæ. Æндæр бæстæты цард.

Æрдз. Ирыстоны æрдзы хъæздыгдзинаedtæ.

Ахуырад æмæ фæллой. Ирон литературон æвзаджы равзæрд. Алыхуызон дæсныйæдтæ. Хосгæнæн кæрдæджытæ. Иуæй-иу куыстуæттæ.

Культурæ. Ирон национ культурæ: нывкæнынад, музыкалон аивад, киноаивад. Ирыстоны намысы лæгтæ.

Удварны хæзнатæ. Мадæлон æвзаг. Дунейыл хъуыстгонд сфæлдыстадон кусджытæ.

11-æм кълас

Æхсæнад æмæ цардыуаг. Ирыстоны паддзахадон арæзт æмæ нысæнттæ. Ирыстоны рагон историйæ. Республикæйы социалон-экономикон уавæр. Фæсивæды проблемæтæ нæ заманы.

Æрдз. Зæххы къори. Антикон æмæ астæуккаг æнусты ахуыргæндтæ Зæххы тыххæй. Адæймаг æмæ космос. Галактикæйы арæзт. Антикон ахуыргæндтæ космосы тыххæй.

Ахуырад æмæ фæллой. Ахуырад Уæрæсейы æмæ æндæр бæстæты.

Цыбыр зонинагтæ зындгонд ахуыргæндты тыххæй. Дунейы адæмты æвзæгтæ. Ирон æмæ дыгурон диалекттæ. Ирон æвзагзонынады историйæ. Ирыстоны индустри.

Культурæ. Дунейы адæмты музыкалон культурæ. Нырыккон музыкæйы стильтæ. Зындгонд музыканттæ æмæ музыкалон къордтæ.

Олимпиаг хъæзтытæ. Ирыстойнаг спортсментæ – олимпиаг чемпионтæ.

Къоста – Кавказы хъæбул. Нарты кадджытæ – ирон адæймаджы удварны кодекс.